

Sanna Sanaksenaho
SIJAISHUOLLON RAJOITUSTOIMEN-
PITEET LASTEN ITSEMÄÄRÄÄMIS-
OIKEUDEN TOTEUTUMISEN JA
MICHEL FOUCAULTIN VALTAKÄSI-
TYKSEN NÄKÖKULMASTA
Pro gradu –tutkielma
Sosiaalityö
2016

Lapin yliopisto, yhteiskuntatieteiden tiedekunta

Työn nimi: Sijaishuollon rajoitustoimenpiteet lasten itsemääräämisoikeuden toteutumisen ja Michel Foucault`n valtakäsityksen näkökulmasta

Tekijä: Sanna Sanaksenaho

Koulutusohjelma/oppiaine: Sosiaalityö

Työn laji: Pro gradu -työ_x_ Sivulaudaturtyö__ Lisensiaatintyö__

Sivumäärä: 75

Vuosi: 2016

Tiivistelmä:

Tutkielmassa on kartoitettu lasten itsemääräämisoikeuden huomioimista rajoitustoimenpiteitä lastensuojelulaitoksissa toteutettaessa. Toiseksi tutkielmassa on selvitetty rajoitustoimenpiteiden käyttöä Michel Foucault`n valtateoreettisen ajattelun näkökulmasta. Työ muodostuu itsenäisestä raportti -osasta sekä siihen johdanto -osaksi laaditusta teoreettisesta kokonaisuudesta. Työn pääasiallinen empiirinen aineisto kattaa Pohjois-Suomen ja Kainuun alueen lastensuojelulaitoksissa puolen vuoden aikana vuonna 2013 laaditut liikkumisvapauden rajoittamista, yhteydenpidon rajoittamista ja kiinnipitoja koskevat päätös- tai selvitysasiakirjat. Empiirisiä aineistoja on tutkielmassa analysoitu teoriaohjaavan laadullisen sisällönanalyysin periaatteiden pohjalta.

Tutkielman tulosten mukaan lastensuojelulaitoksissa näyttää lasten itsemääräämisoikeus toteutuvan asiakirja-aineiston valossa lasten kuulemisen ja mielipiteiden sisältöjen osalta melko vaillinaisesti. Toiseksi lastensuojelulaitosten rajoitustoimenpiteitä koskevat sisäiset ohjeistukset voidaan lähes joka toisen ohjeistuksen osalta luokitella suppeiksi tai sitä niukemmiksi, minkä voi tulkita viittaavan lasten itsemääräämisoikeuden puutteelliseen huomioimiseen. Toisaalta suppeiden tai mahdollisesti tarkoituksellisesti tiettyjä asioita korostavien ohjeistusten, tai samojen yksiköiden asiakirjoissa säännönmukaisesti esiintyvien niukkojen lapsen kuulemista koskevien kirjausten tai kuulemisen toteuttamatta jättämisten, voi ajatella heijastavan rajoitustoimenpiteisiin liittyvää vallankäyttöä. Rajoitustoimenpiteiden toteutuksessa näyttäisi asiakirjakirjausten perusteella löytyvän piirteitä myös ns. hoivaavasta vallasta, eli Foucault`n käsitteen ilmaistuna normalisoivasta hallinnasta. Tästä yhtenä esimerkkinä nousi tutkielmassa esiin pyrkimys ohjata lastensuojelulaitosten asukkaita päihteettömyyteen.

Asiasanat: itsemääräämisoikeus, rajoitustoimenpiteet sijaishuollossa, Michel Foucault, valta

Tutkimusmenetelmät: teoreettinen tutkimusote, teoriaohjaava laadullinen sisällönanalyysi

Muita tietoja:

Suostun tutkielman luovuttamiseen kirjastossa käytettäväksi_X_

Sisällys

1 Johdanto.....	1
2 Tutkimuksen toteutus	4
2.1 Tutkimuksen tavoitteet ja aineisto	4
2.2 Tutkimuksen metodologiset lähtökohdat.....	7
2.3 Tutkimusprosessiin liittyvät eettiset kysymykset	11
3 Itsemääräämisoikeus, rajoitustoimenpiteet ja valta	15
3.1 Itsemääräämisoikeuden sisällölliset lähtökohdat.....	15
3.2 Itsemääräämisoikeus lastensuojelun näkökulmasta.....	16
3.3 Rajoitustoimenpiteiden oikeudelliset ja vuorovaikutukseen liittyvät ulottuvuudet	18
3.4 Tiedonsaantioikeus ja lastensuojelulaitosten kirjalliset ohjeet osana itsemääräämisoikeuden toteutumista rajoitustoimenpiteitä käytettäessä.....	20
3.5 Michel Foucault`n valtaa koskevien analyysien keskeiset periaatteet.....	22
3.6 Yhteenveto ja pohdinta	24
4 Rajoitustoimenpiteet empiiristen tutkimusten ja käsitteellisen jäsenyyksen valossa..	32
4.1 Lastensuojelulaitosten toimintaan liittyvä tutkimus Suomessa ja Ruotsissa	32
4.2 Rajoitustoimenpiteet lapsen itsemääräämisoikeuden toteutumiseen liittyvien empiiristen tarkastelujen näkökulmasta.....	34
4.3 Rajoitustoimenpiteet ja sosiaalityö foucault`laisen valtakäsityksen näkökulmasta	35
5 Pohdinta.....	41
Lähteet	49
Liite.....	52

1 Johdanto

Maamme lastenkodeista ja niissä historian saatossa vallinneista toimintakäytännöistä on käyty muutaman viimeisen vuoden aikana julkista keskustelua vilkkaasti. Esillä keskustelussa on ollut muun muassa Suomessa Jyväskylän yliopiston johdolla syksyllä 2014 aloitettu lastensuojelun menneisysselvitys, jonka pyrkimyksenä on tuoda ilmi ihmisten kokemuksia suomalaisen lastensuojelun laiminlyönneistä vuoteen 1983 saakka. Toiseksi mediassa on nostettu esiin keväällä 2015 Nuorten Ystävät ry:n ylläpitämä lastensuojelulaitos, Muhoksella sijaitseva Pohjolakoti, sekä siellä asuneiden ihmisten tarinoita Pohjolakodin 100-vuotiseen historiaan liittyen. Lisäksi maamme lastensuojelulaitokset, niiden toimintakäytännöt ja resursointi ovat saaneet valtakunnan mediassa voimakkaasti näkyvyyttä loppukesällä 2015, jolloin Muhoksella sijaitsevan Pohjolakodin yhdessä yksikössä kaksi yksikössä asuvaa nuorta surmasivat harkitusti Pohjolakodissa työskennelleen ohjaajan.

Lasten toimien rajoittaminen on kuulunut lastensuojelun laitostyöhön koko lastensuojelulaitosten olemassaolon ajan. Ilmiönä rajoittaminen löytyy myös lastensuojelun normistosta jo muutaman vuosikymmenen takaa, mutta käsite rajoitustoimenpide on kirjattu lastensuojelulakiin kuitenkin vasta lain osittaisuudistuksessa vuonna 2006, jolloin rajoittamiseen liittyvien toimien sääntely ja valvonta muutettiin aiempaa yksityiskohtaisemmaksi. Rajoitustoimenpiteiden käytöstä lastensuojelutyössä nykymuodossaan on näihin päiviin asti ollut olemassa tutkimustietoa niukalti, ja tieto on ollut luonteeltaan hajanaista. Tiedon puute on hankaloittanut rajoitustoimenpiteiden käyttöä koskevan kokonaiskuvan hahmottamista ja siitä oppimista. Järjestelmä- ja kulttuurieroista johtuen ulkomaisten käytäntöjen ja tutkimuksen hyödyntäminen on ollut haasteellista. (Ks. Tarkkinen & Forsberg 2013.)

Tässä tutkielmassa tarkastellaan lastensuojelulaitoksissa toteutettavia rajoitustoimenpiteitä lasten itsemääräämisoikeuden huomioimisen sekä vallankäytön näkökulmasta. Tutkielmassa kartoitetaan itsemääräämisoikeuden lainsäädännöllisiä ja sisällöllisiä lähtökohtia, sekä tarkastellaan asiakirja-aineiston ja lastensuojelulaitosten sisäisistä ohjeistuksista koostuvan aineiston valossa kolmea lastensuojelulaitoksissa käytettävän rajoitustoimenpiteen – liikkumisvapauden rajoittamisen, yhteydenpidon rajoittamisen sekä kiinnipitämisen – käyttötilanteita lasten itsemääräämisoikeuden huomioimisen näkökulmasta. Lisäksi tutkielmassa selvitetään kirjallisuuden nojalla ranskalaisen filosofin

Michel Foucault`n (1926-1984) valtateoreettisen ajattelun keskeisiä lähtökohtia, sekä tarkastellaan asiakirja-aineiston ja Foucault`n valtakäsityksen pohjalta lasten itsemääräämisoikeuden huomioimista sekä rajoitustoimenpiteiden käytön syitä ja perusteluja lastensuojelun rajoitustoimenpiteitä käytettäessä. Tutkielmassa hyödynnetyt aineistot kattavat Pohjois-Suomen aluehallintoviraston toimialueen, Pohjois-Pohjanmaan ja Kainuun alueen, lastensuojelulaitoksissa sosiaalialan ammattilaisten edellä mainituista rajoitustoimenpiteistä puolen vuoden aikana vuonna 2013 laatimat asiakirjat, sekä kyseisistä laitoksista samana vuonna käytössä olleet rajoitustoimenpiteiden käyttöä ja kirjaamista koskevat sisäiset ohjeistukset.

Tutkielma rakentuu kahdesta kokonaisuudesta. Niistä molemmilla on yhdeltä kokonaiselta tutkimusraportilta edellytettävä kirjallinen ulkomuoto, mutta sisällöllisesti osiot kytkeytyvät tiiviisti toisiinsa. Pelkistetysti ilmaisten tutkielman jälkimmäinen osuus muodostaa tutkielman empiirisen osion, ja ensimmäinen kokonaisuus sisältää empiirisiä analyyseja ohjanneen teoreettisen ja käsitteellisen tarkastelun. Tutkielman empiirinen osio on kirjoitettu omana raporttinaan noin 1,5 vuotta teoreettista osuutta aiemmin. Raportti on laadittu tutkielman tekijän toimesta sosiaalityön opintoihin sisältyvällä käytännönopetusjaksolla Pohjois-Suomen aluehallintovirastossa kevättalvella 2014 aluehallintovirastossa toteutettavaan sosiaalihuollon ohjaus- ja valvontatyöhön liittyen.

Tutkielman jälkimmäinen osio rakentuu siten, että aluksi huomio keskitetään – lyhyen itsemääräämisoikeuteen ja rajoitustoimenpiteisiin liittyvän käsitteellisen jäsennyksen jälkeen – yhteydenpidon rajoittamisen, liikkumisvapauden rajoittamisen sekä kiinnipitotilanteiden kokonais- ja asiakasmäärien tarkasteluun sekä toimenpiteiden käytön kokonaisuudessa viime vuosina mahdollisesti tapahtuneisiin muutoksiin. Tämän jälkeen osiossa tarkastellaan päätös- ja selvitysasiakirjojen pohjalta lastensuojeluyksiköiden kirjaamiskäytäntöjä, ja niihin liittyen etenkin toimenpiteiden käytön syitä ja perusteluja, lapsen kuulemisen ja mielipiteen selvittämisen toteutumista toimenpiteiden käytön yhteydessä, sekä rajoitustoimenpiteiden käytön huomioimista nuoren kasvun tukemiseen jatkossa. Kolmanneksi empiirisessä kokonaisuudessa arvioidaan yleisellä tasolla yksiköissä laadittujen rajoitustoimenpiteiden käyttöön liittyvien ohjeistusten sisältöä sekä esittämistapaa lastensuojelulain sisällön ja lapsen itsemääräämisoikeuden huomioimisen pohjalta, minkä jälkeen analyysin tuloksista esitetään yhteenveto ja johtopäätökset.

Tutkielman ensimmäinen kokonaisuus, joka ikään kuin muodostaa empiiriselle osiolle johdannon ja joka kokoaa molemmat osiot yhteen, etenee siten, että aluksi käydään läpi tutkimuksen tavoitteet ja aineistot, niin teoreettisen kuin empiirisen osion metodologiset lähtökohdat sekä pohditaan tutkimusprosessiin liittyviä eettisiä kysymyksiä. Osion kolmannessa luvussa tarkastellaan itsemääräämisoikeuden määritelmä yleisellä tasolla sekä selvitetään, mitä itsemääräämisoikeudella lastensuojelun, lastensuojelun rajoitustoimenpiteiden sekä sosiaalihuollon asiakkaan tiedonsaantioikeuden ja lastensuojelulaitosten kirjallisten ohjeiden näkökulmasta tarkoitetaan. Lisäksi luvussa käydään läpi Foucault`n valtateorian pääpiirteet sekä esitetään luvun käsitteellisestä jäsennyksestä yhteenveto. Teoreettisen osuuden neljännessä luvussa tarkastellaan aluksi lyhyesti lastensuojelulaitosten toimintaan liittyvää suomalaista ja ruotsalaista tutkimusta. Tämän jälkeen keskitetään huomio lastensuojelulaitosten rajoitustoimiin liittyviin tutkimustuloksiin sekä tämän tutkielman empirian että aiemman kotimaisen tutkimuksen valossa, ja tarkastellaan rajoitustoimenpiteitä Foucault`n valtakäsitykseen nojaten niin ikään tässä ja aiemmassa kotimaisessa tutkimuksessa saatujen empiiristen analyysien pohjalta. Foucault`n ajatteluun nojaavien tarkastelujen yhteydessä käydään läpi Foucault`n teorian ja empirian välisen suhteen ohella Foucault`n ajattelun laajempaa teoreettista kontekstia, sekä pohditaan foucault`laisen valtakäsityksen vahvuuksia ja puutteita. Tutkielman teoreettisen osuuden lopuksi esitetään pohdinta, joka sisältää pääkohdat sekä tutkielman empirisessä että teoreettisessa kokonaisuudessa esiin nostetuista havainnoista ja tulkinnoista.

2 Tutkimuksen toteutus

2.1 Tutkimuksen tavoitteet ja aineisto

Tutkielma rakentuu kahdesta kokonaisuudesta. Niistä molemmilla on oma tutkimusraportin kirjalliselta ulkoasulta edellytettävä muotonsa ja siinä mielessä ne ovat toisistaan erillisiä kokonaisuuksia, mutta sisällöllisesti osiot linkittyvät toisiinsa. Karkeasti ottaen tutkielman jälkimmäinen kokonaisuus muodostaa tutkielman empiirisen osion ja ensimmäinen kokonaisuus empiriaan kytkeytyvän teoreettisen osuuden. Tutkielman empiirisessä osiossa käytetty aineisto on analysoitu ja empiirinen osio kirjoitettu tutkielman tekijän toimesta sosiaalityön opintoihin sisältyvällä käytännönopetusjaksolla Pohjois-Suomen aluehallintovirastossa kevättalvella 2014 aluehallintoviraston ohjaus- ja valvontatyöhön liittyen. Raportin laadintaa ja käytännönopetusjaksoa on ohjannut sosiaalihuollon ylitarkastaja Elisa Roimaa. Tutkielman teoreettinen osio on kirjoitettu tutkielmaan myöhemmin, pääosin vuoden 2015 aikana.

Tutkielman empiirisessä kokonaisuudessa on tarkasteltu asiakirja-aineistoon perustuen lastensuojelulaitosten rajoitustoimenpiteiden käyttöä yhteydenpidon ja liikkumisvapauden rajoittamisen sekä kiinnipitotilanteiden osalta. Huomiota on kiinnitetty rajoitustoimenpiteiden kokonais- ja asiakasmääriin, toimenpiteiden kokonaismäärissä yksityisten lastensuojelulaitosten osalta viime vuosina mahdollisesti tapahtuneisiin muutoksiin sekä rajoitustoimenpiteiden käytön syihin ja perusteluihin. Toiseksi empiirisessä osiossa on selvitetty päätös- ja selvitysasiakirjojen pohjalta lapsen kuulemisen toteutumista toimenpiteiden käytön yhteydessä sekä rajoitustoimenpiteiden käytön huomioimista lapsen kasvun tukemisessa. Lisäksi aluehallintovirastossa laaditussa raportissa on arvioitu yleisellä tasolla yksiköissä laadittujen rajoitustoimenpiteiden käyttöön liittyvien ohjeistusten sisältöä sekä esittämistapaa lastensuojelulain sisällön ja lapsen itsemääräämisoikeuteen sisältyvien näkökohtien pohjalta. (Ks. empiirinen osio, johdanto.) Empiirisen osion kahden viimeiseksi mainitun tarkastelun kohteen on raporttia laatiessa ajateltu ilmentävän lapsen itsemääräämisoikeuden huomioimista lastensuojeluyksiköissä, ja itsemääräämisoikeudesta on empiirisen kokonaisuuden ”käsitteellisessä osassa” lyhyt lainsäädäntöön pohjaava katsaus itsemääräämisoikeuden lähtökohdista.

Tutkielman teoreettisen osion, ja samalla koko tutkielman kokonaistavoitteena on:

- 1) Selvittää, mitä itsemääräämisoikeuden käsitteellä sosiaalihuollon alueella sisällöllisesti tarkoitetaan ja mistä itsemääräämisoikeudessa on lastensuojelun ja lastensuojelulaitoksissa käytettävien rajoitustoimenpiteiden käytön yhteydessä kyse
- 2) Pohtia tutkielman käsitteellisen jäsenyyksen sekä empirian valossa lapsen itsemääräämisoikeuden toteutumista lastensuojelun rajoitustoimenpiteitä käytettäessä tai niiden käytöstä ohjeistettaessa
- 3) Selvittää Michel Foucault'n valtaa koskevien analyysien keskeiset periaatteet, ja tarkastella tutkielman empiiristen tulosten pohjalta itsemääräämisoikeuden huomioimista sekä rajoitustoimenpiteiden käytön syitä ja perusteluja lastensuojelun rajoitustoimenpiteitä käytettäessä foucault'laisen valtakäsityksen näkökulmasta

Tutkielman empiirisen osion pääasiallinen tutkimusaineisto koostuu kahdesta aineistosta, joista toisen muodostavat Pohjois-Suomen aluehallintoviraston toimialueen, toisinaan Pohjois-Pohjanmaan ja Kainuun alueen, lastensuojelulaitoksissa sosiaalialan ammattilaisten edellä mainituista rajoitustoimenpiteistä puolen vuoden aikana 2013 laatimat asiakirjat. Toisena aineistona empiirisessä osiossa on hyödynnetty lastensuojelulaitosten/palveluntuottajien sisäisiä kirjallisia ohjeistuksia rajoitustoimen käytöstä. Aineistot on pyydetty Pohjois-Suomen aluehallintoviraston sosiaalihuollon ylitarkastajan toimesta, ja aluehallintovirasto on myöntänyt luvan aineiston ja raportin hyödyntämiseen pro gradu -työssä (liite 1). Tutkielman tarkasteluissa ovat mukana asiakirjat ja ohjeistukset kaikista alueen lastensuojelulaitoksista, mukaan lukien valtion ja kuntien ylläpitämät lastensuojelulaitokset sekä alueella laitosluvalla toimivat ammatilliset perhekodit. ”Varsinaisiksi” lastensuojelulaitoksiksi määrittävät lastensuojelulaissa lastenkodit, nuorisokodit ja koulukodit sekä niihin rinnastettavat lastensuojelulaitokset kuten vastaanottokodit, joiden ohella osa maamme ammatillista perhekodeista toimii joko aluehallintovirastolta tai Sosiaalihuollon lupa- ja valvontavirasto Valviralta laitoslupan saaneina lastensuojelulaitoksina (jos yksityisellä palveluntuottajalla on lastensuojelulaitoksia useamman aluehallintoviraston alueella, toimilupa haetaan Valviralta). Mikäli ammatillisella perhekodilla on aluehallintoviraston tai Valviran myöntämä laitoslupa, niissä voidaan soveltaa sijaishuollossa olevaan lapseen lastensuojelulain mukaisia rajoitustoimenpiteitä. Laitoshoitoon sijoitetaan usein ”vaikeahoitoisia” ja erityisosaamista edellyttäviä lapsia, ja laitoshoitoon päätyvät Suomessa alakouluikäisiä tai sitä nuorem-

pia lapsia useammin nuoruusiässä olevat (n. 13-17-vuotiaat) lapset. (Saastamoinen 2008, 29-31, 86; Hiitola & Heinonen 2008.)

Lastensuojelulaki (2007) velvoittaa lastensuojelulaitoksia kirjaamaan rajoitustoimenpiteet ja laissa on määritelty, mitä kirjausten tulee sisältää (ks. empiirinen osio, luku 2.2). Aineistona toimivia asiakirjoja on tutkielman empiirisessä osiossa lähestytty rajoitustoimenpiteiden käyttöä ilmentävän tiedon lähteenä. Dokumenttien luennassa ja niitä tutkimusaineistona käytettäessä on oleellista tiedostaa, että asiakirjat ovat aikaan, paikkaan ja tapoihin sidottuja ja niiden kirjoittamista ohjaavat ja sääntelevät erilaiset ohjeet, normit ja lainsäädäntö. Lisäksi kirjoittaja liittyy samanaikaisesti useisiin kontekstiulottuvuuksiin; lastensuojelulaitoksessa rajoitustoimenpiteen toimeenpanija pyrkii perustelemaan päätöstään uskottavaksi, mutta samalla myös hyväksyttämään asiakirjan sen mahdollisilla lukijoilla, joihin lukeutuvat sosiaalityöntekijät, valvovat viranomaiset, sijais- ja hoitohenkilökuntaan kuuluvat henkilöt sekä rajoitustoimenpiteiden kohteena olevat lapset ja hänen huoltajansa. (Kääriäinen 2003, 159; Tarkkinen & Forsberg 2013, 662.)

Asiakirjojen analyysissa huomio on tutkielman empiirisessä osiossa kohdistettu rajoitustoimenpiteistä laadittuihin kirjauksiin, ja niissä ensinnäkin toimenpiteiden perusteluihin tai kuvauksiin (niiltä osin kuvauksiin kun kuvauksen teksti on viitannut rajoitustoimenpiteen perusteluun). Tällöin kyse on ollut pääasiassa kirjausten tarkastelusta rajoitustoimenpide-ilmiötä avaavina sisällöllisinä ja määrällisinä kuvauksina (ks. myös Tarkkinen & Forsberg 2013, 662). Toiseksi dokumenteista on analysoitu kirjauksia, jotka liittyvät lapsen kuulemiseen sekä toimenpiteen vaikutukseen hoito- ja kasvatussuunnitelmaan, ja näissä yhteyksissä aineiston on mielletty ilmentävän lapsen itsemääräämisoikeuden huomioimista rajoitustoimenpiteitä käytettäessä. Asiakirja-aineiston analyysissa pääpaino on ollut rajoitustoimenpiteiden määrällisessä tarkastelussa sekä itsemääräämiseen liittyvien tekijöiden analyysissa.

Tutkielman teoreettisessa osiossa on tutkimusaineistoina käytetty tutkimusaiheeseen liittyviä tieteellisiä artikkeleita ja tutkimuksia (väitöskirjoja ja pro gradu -töitä), lakeja ja niihin liittyviä soveltamisoppaita tai käsikirjoja sekä viranomaisten laatimia ohjeita. Lisäksi aineistona on hyödynnetty tutkielman empiirisessä osiossa saatuja tuloksia.

2.2 Tutkimuksen metodologiset lähtökohdat

Eri tutkimustyyppistä tai tieteellisen tutkimuksen osa-alueita voidaan jaotella useilla tavoilla. Tutkimuksen tekoa ja metodologiaa koskevassa kirjallisuudessa käytetään tutkimustyyppistä usein myös käsitettä tutkimusstrategia. Yksi tieteellisen tutkimuksen lähestymistapa on teoreettinen tutkimus, tai teoreettis-käsitteellinen tutkimus, jota on luonnehdittu tutkimustyyppiksi, jossa tutkimuskohteita ei havainnoida välittömästi, vaan tutkimuskohteesta pyritään hahmottamaan käsitteellisiä malleja, selityksiä ja rakenteita aiemman tutkimuskirjallisuuden pohjalta. Teoreettisessa tutkimuksessa huomiota kiinnitetään etenkin siihen, mitä kullakin tutkimuksen ongelmanasettelun kannalta relevantilla käsitteellä tarkoitetaan ja millaisessa suhteessa käsitteet ovat toisiinsa. Teoreettisen tutkimuksen lähestymistavalla ei ole selvää tutkimusmallia, mutta sen keskeiseksi lähtökohdiksi on luonnehdittu kriittistä/reflektivoivaa sekä itsenäistä ajattelua ja niiden yhdistämistä loogiseksi kokonaisuudeksi, sekä pyrkimystä vastauksen antamiseen etukäteen esitettyyn teoreettiseen ongelmaan ja tutkimusongelman kannalta asiaankuuluvien tulokintojen ja synteesien tekemiseen. (Esim. Hirsjärvi ym. 2010; Teoreettis-käsitteellinen tutkimus. Kajaanin ammattikorkeakoulu:<http://www.kamk.fi/opari/Opinnaytetyopakki/Teoreettinen-materiaali/Tukimateriaali/Tutkimustyyppit/Teoreettis-käsitteellinen>.)

Teoreettisen tutkimuksen tekemisessä on pitkälti kyse tieteenfilosofiasta, ja samalla filosofiasta ylipäätään, ja teoreettisen tutkimuksen tai tieteenfilosofisen metodin yhtenä keskeisenä periaatteena on ajatustottumusten tai itsestään selvinä pidettyjen lähtökohtien problematisointi, jossa on kyse sellaisten ongelmien herättämisestä, jotka pyrkivät asettamaan erilaisia tieteenkäsityksiä kyseenalaiseksi. Toiseksi tieteenfilosofian tehtävänä on epäselvien, moniulotteisten tai tiedostamatta omaksuttujen käsitysten selkeäksi tekeminen eli eksplikointi, ja kolmanneksi tieteenfilosofian alueella arvioidaan eksplikaation tuloksena saatujen näkemysten pätevyyttä etsimällä niille perusteluja tai vastaesimerkkejä. Viimeisimmäksi mainittua metodia kutsutaan argumentaatioksi, ja siinä on nimenomaan *tieteenfilosofiassa* kyse pyrkimyksestä perustella näkemyksiä siitä, millaista tieteen pitäisi olla tai millaista se ei saisi olla. (Niiniluoto 1984, 22.) Tieteellisessä tutkimuksessa ylipäätään argumentaatio voidaan nähdä empirististen menetelmien tavoin yhdeksi tieteellisen tutkimuksen ydinmenetelmäksi. Argumentaation perusosa on argumentti eli perustelu jonkun väitteen puolesta, eli argumentti muodostuu väitteestä ja

perustelusta ja vastaa kysymykseen, miksi lukijan tai kuulijan pitäisi hyväksyä väite. (Kakkuri-Knuuttila & Heinlahti 2006, 20-23.)

Tämän tutkielman teoreettinen osio on tehty pitkälti omana kokonaisuutenaan teoreettis-käsitteellisen tutkimusotteen lähtökohdista. Toisaalta teoreettinen osio, tai ainakin sen aiempien tutkimusten tarkasteluun liittyvät osuudet, voidaan mieltää myös tutkielman empiiriseen osioon kytkeytyväksi kirjallisuuskatsaukseksi, jonka tarkoituksena on niin tässä yhteydessä kuin opinnäytetöissä yleisesti ottaen osoittaa, mistä näkökulmista ja miten empiirisessä kokonaisuudessa (tai omassa tutkimuksessa) käsiteltävää asiaa on aiemmin tutkittu ja miten se liittyy jo olemassa oleviin tutkimuksiin (Tuomi & Sarajärvi 2009, 123; Hirsjärvi ym. 2010, 258-260). Kaikilta osin tutkielma ei kuitenkaan täytä teoreettiselta lähestymistavalta edellytettäviä tunnusmerkkejä. Siinä jää vähäiselle toteutukselle etenkin argumentointi siinä mielessä, jos se ymmärretään käsitteiden tai empiiristen tulosten eksplikoinnista saatujen näkemysten arvioimiseksi vastaesimerkein, sekä käsitteellisten mallien tai selitysten rakentaminen tutkittavasta ilmiöstä. Lähinnä tutkimuksessa on näkemykseni mukaan kyse tiettyjen käsitteiden (itsemääräämisoikeus, rajoitustoimenpiteet, valta) selvittämisestä/ selkeyttämisestä, niiden keskinäisten suhteiden jäsentämisestä sekä jäsentämisestä saatujen tulosten kriittisestä pohdinnasta. Lisäksi tutkimuksen tarkoituksena on jossain määrin myös kyseenalaistaa tarkastelun kohteena oleviin käsitteisiin, etenkin itsemääräämisoikeuden käsitteeseen, arvioni mukaan liittyvää ”itsestänselvyysajattelua”, johon niin tieteellisissä kuin ei-tieteellisissä teksteissä melko usein tuntuu törmäävän; kyseisen käsitteen (sekä itsemääräämisen -käsitteen) sisältö – joka loppujen lopuksi on varsin moniulotteinen ja -merkityksinenkin – jää tutkimuksissa ja muissa teksteissä, nähdäkseni lakiteksti mukaan lukien, usein pitkälti määrittelemättä tai selkeyttämättä. Kolmanneksi teoreettinen tutkimusote merkitsee tässä tutkielmassa empiirisen osion menetelmällisiin ratkaisuihin ja tutkimustulosten esittämistapaan kohdistuvaa (kriittistä) arviointia, jota käydään läpi seuraavaksi.

Tutkielman empiirisessä osiossa on hyödynnetty analyysimenetelminä sekä määrällistä että laadullista analyysia. Rajoitustoimenpiteiden määriä ja määrien vertailua eri vuosina on tarkasteltu määrällisesti ja muita analysoinnin kohteena olleita ilmiöitä teoriaohjaavan sisällönanalyysin periaatteita soveltaen. Sisällönanalyysissa on kyse tekstianalyysista ja se voidaan määritellä menetelmäksi, jonka tarkoituksena on luoda sanallinen ja selkeä kuvaus tutkittavasta ilmiöstä, ja jonka avulla aineisto pyritään järjestämään tiiviiseen ja selkeään muotoon kadottamatta sen sisältämää informaatiota. Laadullista

aineistoa, jollaiseksi tämän tutkimuksen aineisto lukeutuu, analysoitaessa tarkoituksena on informaatioarvon lisääminen; hajanaisesta aineistosta pyritään luomaan selkeää ja yhtenäistä informaatiota. Aineiston laadullisessa käsittelyssä on kyse siitä, että aineisto jaetaan ensin osiin, käsitteellistetään ja kootaan uudestaan uudella tavalla loogiseksi kokonaisuudeksi, eli analyysi perustuu loogiselle päättelylle ja tulkinnalle. (Tuomi & Sarajärvi 2009, 104, 108.)

Yksi tapa jaotella laadullisen sisällönanalyysin muodot on jakaa ne aineistolähtöiseen, teorialähtöiseen sekä teoriaohjaavaan tai teoriasidonnaiseen analyysiin. Ensimmäisessä on kyse pyrkimyksestä luoda tutkimusaineistosta teorettinen kokonaisuus ja toiseksi mainitussa aineiston analyysia ohjaa valmis aikaisemman tiedon perusteella luotu kehys (tietty teoria, malli tai auktoriteetin esittämä ajattelu). Teoriaohjaavassa sisällönanalyysissä taas on teoreettisia kytkentöjä tai jokin teoria voi toimia apuna analyysin etenemisessä, mutta analyysi ei pohjautu suoraan johonkin tiettyyn teoriaan. Teoriaohjaavassa analyysissä analyysiyksiköt valitaan aineistolähtöisen analyysin tavoin aineistosta, mutta toisin kuin aineistolähtöisessä analyysissä, jossa teoreettiset käsitteet luodaan aineistosta, teoriaohjaavassa analyysissä aikaisempi tieto ohjaa tai auttaa analyysia eli teoreettiset käsitteet tuodaan aineistoon valmiina, ilmiöstä ”jo tiedettyinä”. (Eskola 2001, 136-140; Tuomi & Sarajärvi 2009, 91-124.)

Tutkielman empiirisessä osiossa on aineiston laadullista analysointia ohjannut itsemääräämisoikeuden toteutumiseen liittyvien osioiden kohdalla keskeisesti itsemääräämisoikeuden käsite, lastensuojelulain sisältö sekä Valviran ohjeistukset itsemääräämisoikeuden huomioimisesta sosiaalihuollon palveluissa/ lastensuojelun sijaishuollossa. Rajoitustoimenpiteiden käytön syiden ja perustelujen tarkastelussa on hyödynnetty vuonna 2013 ilmestyneessä pro gradu -työssä tehtyä luokittelua, ja sen pohjana toiminutta käsitteistöä, lastensuojelun rajoitustoimenpiteiden käytön perusteluista (Tarkkinen 2013). Kyseisessä tutkielmassa on tarkasteltu vallankäytön näkökulmasta – valta yhtäältä kontrolliksi ja toisaalta tueksi mieltäen – lastensuojelulaitosten rajoitustoimenpiteiden käyttöä kohdistuen huomio toimenpiteiden määriin, sisältöihin ja oikeuttamisen logiikoihin.

Tutkielman empiirisen osion menetelmällisiin kysymyksiin liittyvien tekijöiden yksi puute on nähdäkseni se, että siinä ei ole lainkaan avattu empiirisissä analyyseissä sovelletun tutkimusmenetelmän (teoriaohjaavan sisällönanalyysin) lähtökohtia. Toiseksi etenkin asiakirja-aineiston analyysit on tehty aineistosta hahmotettujen luokittelujen ja

niiden nimeämisen osalta melko vaillinaisesti; vaikka aineiston sisältöä on valmiiksi tiedossa olleiden käsitteiden tai tiedon ohjaamana tiivistetty ja ryhmitelty tekstien sisällöllisiä samankaltaisuuksia/ eroavaisuuksia etsien, ei tuloksia kuitenkaan ole selkeästi luokiteltu sisällöllisesti toisistaan eroaviin luokkiin tai kategorioihin. Toisaalta asiakirja-aineistoa on kautta linjan luettu paitsi kaikkien tekstien sisällöllisiä eroja silmällä pitäen samalla myös palveluntuottajakohtaisia käytäntöjä etsien, toisin sanoen eri laitoksille/ palveluntuottajille mahdollisesti ominaisia ohjeistus-, kirjaamis- ja toimintakäytäntöjä hahmottaen, ja siten koko tekstimassasta perusteellisesti tehdyt sisällönanalyysit eivät kaikilta osin olisi olleet raportille asetettuihin tavoitteisiin nähden tarkoituksenmukaisia. Lastensuojelulaitosten sisäisten kirjallisten ohjeistusten tarkastelun yhteydessä aineisto on sekä sisällöllisen että ohjeiden ulkoasuun liittyvien jaottelulähtökohtien perusteella kategorisoitu, mutta muodostettuja luokkia ei ole nimetty ohjeiden asiasisällöllisten erojen pohjalta, vaan etupäässä ohjeiden ulkoasuun ja sisällölliseen laajuuteen liittyen. Toinen, ehkä tieteellisesti perustellumpi mahdollisuus, olisi ollut luokitella ohjeistukset ja nimetä löytyneet luokat selkeämmin sisällön nojalla aineiston analyysia ohjanneen käsitteellisen viitekehyksen, toisin sanoen itsemääräämisoikeuden käsitteen ja siihen liittyvien osa-alueiden, lähtökohdista.

Tutkielman empiirisessä kokonaisuudessa ei rajoitustoimenpiteiden määrien tarkastelun yhteydessä ole selvitetty rajoitustoimien ikä- ja sukupuolittaisia jakaumia. Tähän päädyttiin siksi, koska näiden tietojen ajateltiin olevan raportin tavoitteiden kannalta epäoleellisia. Toisaalta etenkin rajoitustoimenpiteiden kohteiksi päätyneiden nuorten ikäjakautaman kartoittaminen olisi voinut olla perusteltua, koska lapsen iällä ja kehitystasolla on lainsäädännön mukaan merkitystä lapsen mielipiteen selvittämisen, kuulemisen ja puhevallan käytön, toisin sanoen itsemääräämisoikeuden, huomioimisen kannalta (ks. luku 3.2). Joka tapauksessa tiedossa ilman aineiston ikäjakauman tarkempaa esille nostoaikin kuitenkin oli – kuten jo edellä todettiin – että lastensuojelulaitoksiin on sijoitettuna tyypillisesti yläkouluiässä olevia tai sitä vanhempia lapsia, ja siten rajoitustoimenpiteiden kohteena olevat nuoret ovat pääsääntöisesti sen ikäisiä, että heidän kuuleminen ja mielipiteen selvittäminen on heitä koskevissa lastensuojeluasioissa varsin oleellista. Lisäksi aineiston luennan ja muokkauksen yhteydessä tehtyjen havaintojen perusteella ilmeni, että rajoitustoimenpiteiden kohteena olleet lapset olivat huomattavalta osin edellä mainittuun ikäryhmään kuuluvia nuoria.

Yhtenä tutkielman empiirisen osion pulmana voidaan nähdäkseni pitää siinä esiin nostettujen tulosten osin ehkä liian tiivistettyä ja ”epämääräistä” esittämistapaa; joissakin yhteyksissä saatetaan tulosten yhteydessä puhua esimerkiksi ”valtaosasta palveluntuottajia” tai ”joistakin kirjaustilanteista” mainitsematta kuitenkaan sitä, monestako tapauksesta tai kuinka suuresta osuudesta tapauksia kulloinkin on kyse. Lisäksi rajoitustoimenpiteiden käytön perustelujen tarkastelun yhteydessä ei raportissa ole nostettu esiin yksityiskohtaisia esimerkkejä toimenpiteiden käyttöön liittyvistä perusteluista, mikä jossain määrin heikentänee tulosten perusteltavuutta. Esimerkit päädyttiin jättämään raportista pois siksi, koska raportin sisällöllisiksi painopistealueiksi oli ajateltu rajoitustoimenpiteiden määrien ja itsemääräämisoikeuden toteutumisen tarkastelut. Lisäksi rajoitustoimenpiteiden perustelujen logiikkaa oli tutkittu hiljattain ilmestyneessä Hanna Tarkkisen pro gradu -työssä (ks. edellä), jonka aineisto kattoi Pohjois-Suomen aluehallintoviraston toimialueen yksityiset lastensuojelulaitokset, eli suurelta osin raportin tarkasteluissa mukana olleet yksiköt.

Kaiken kaikkiaan raportin tiivis ja ”ei-tieteellinen” esittämistapa on ollut tietoinen valinta. Tämän tyyppiseen esittämistapaan päädyttiin raportin kirjoittajan toimesta sillä perusteella, että raportin ajateltiin siten palvelevan parhaiten sen pääasiallista lukijakuntaa, johon katsottiin kuuluvaksi alueen lastensuojelulaitosten henkilökunta sekä mahdollisesti laitoksiin sijoitettujen lasten asioista vastaavat sosiaalityöntekijät. Toiseksi aikataulu raportin laatimiseen sosiaalityön käytännönopetusjakson raamittamisessa aikarajoissa oli tiukka, etenkin, kun lastensuojeluyksiköistä ”kokonaisuutena” löytyvän tiedon raporttimuotoon kokoamisen ohella käytännönopetusjaksoon sisältyi osallistumista muihinkin aluehallintovirastossa tehtäviin sosiaalihuollon ohjaus- ja valvontatöihin.

2.3 Tutkimusprosessiin liittyvät eettiset kysymykset

Tutkimuseettisiä kysymyksiä on alettu viime vuosina pohtia aiempaa laajemmin, mistä kertoo useiden eettisten ohjeiden, etiikkaa analyysoivien tekstien sekä tätä tematiikkaa työostävien työryhmien yleistyminen. Virallinen, ohjaava rooli tutkimuseettisiin kysymyksiin liittyen on Suomessa Tutkimuseettisellä neuvottelukunnalla, jonka tehtävänä on edistää tutkimuseettiä koskevaa keskustelua ja tehdä aloitteita sen vahvistamiseksi. On oleellista tiedostaa, että tutkimuseettiset kysymykset eivät rajoitu vain joihinkin tutkimusprosessin osiin, vaan koko tiedeinstituutiota voidaan tarkastella, ja tulee tarkastella, etiikan näkökulmasta. Tiedeinstituution eettisyydessä on kyse moniulotteisesta ja eri

osa-alueisiin jakautuvasta kokonaisuudesta, samoin kuin ”varsinaisen” tutkimusprosessin eettisyys eriytyy useisiin eri näkökulmiin. Lähtökohtana tutkimusprosessin eettisyydessä on tiedon intressin etiikka, johon kuuluu tutkimusaiheen valinta, sen teoreettinen ankkurointi, tutkimuksen rajaukset sekä tutkimuskysymysten asettaminen. Tätä vaihetta seuraa puolestaan tiedon hankkimisen etiikka, joka sisältää tutkijan suhteen tutkimuskohteeseen, tutkimusjoukkoon sekä aineiston hankinnan toteuttamiseen eri vaiheineen. Tiedon tulkitsemisen etiikka taas kattaa aineiston analyysivalinnat ja analyysin toteuttamisen sekä tutkimustulosten tulkinnat, käsitteellistämisen ja niiden esittämistavat. Kun yhteiskuntatieteellisessä tutkimuksessa tarkastelun kohteena on inhimillinen elämä eri muodoissaan, on selvää, että sitä tehtäessä on tutkimusprosessin jokaisen valinnan eettisyys varsin keskeistä. (Ks. Alasuutari 2005, 15; Pohjola 2007, 11-12, 17.)

Yhteiskuntatieteissä tutkimusaiheen valintaan, ja etenkin tutkimuksen näkökulman määrittelyyn, liittyy usein eettisiä pohdintoja ja ratkaisuja, minkä lisäksi niin yhteiskuntatieteelliseen tutkimukseen kuin tutkimukseen ylipäätään sisältyvä vallankäyttö vaatii tutkijaa aihetta valitessaan miettimään, keitä tutkimuksella palvellaan ja keitä sen tulokset hyödyttävät. Tutkimusaiheen tai näkökulman valintaan kytkeytyy muun muassa kysymyksiä siitä, mitä aihetta saa tai pitää tutkia sekä siitä, minkälaisista lähtökohdista tutkimuksen tematiikka nimetään (esimerkiksi ongelmalähtöisesti nimetty tutkimus ehkä näkee kohdealueensa negatiivisesti sävyttyneenä). Näkökulman määrittely liittyy tutkimuksen sisältämään vallankäyttöön, johon näkökulman määrittelyn ohella kuuluvat tutkimuksessa tutkimuskohteesta tehdyt luokittelut, kategorisoinnit, määrittelyt ja ryhmittelyt sekä tuloksista mahdollisesti esiin nostetut yleistyksiset ja ylipäätään tulosten esittämisen eri ulottuvuudet, jotka kaikki edellyttävät eettistä harkintaa. Kysymys tutkimuksen hyödyistä on kaikkien tutkimuksellisten valintojen tavoin arvovalinta, mutta joka tapauksessa tutkimukselta lienee perusteltua edellyttää yhteiskunnallista relevanssia; sen tulee tuottaa uutta tietoa ilmiöiden saamiseksi paremmin haltuun päätöksenteon ja toiminnallisia ratkaisuja ajatellen. Tämän palvelutehtävän lisäksi on tarpeellista pohtia myös tutkimuksen hyödynsaajia, joiksi yhteiskuntatieteen alueella on tyypillisesti ajateltu ihmisarvon kunnioittamisen ja sosiaalisen vastuun lähtökohdista yhteiskunnan heikompiosaiset ihmiset. (Pohjola 2007, 18-29.)

Tämän tutkielman aihealueen valinta on alun alkaen perustunut lastensuojelulaitosten toimintaa valvovan viranomaisen tarpeeseen saada tietoa valvonta-alueensa lastensuojelulaitosten rajoitustoimenpiteiden käytöstä, ja erityisesti lasten ja nuorten itsemäärää-

misoikeuden toteutumisesta rajoitustoimenpiteitä käytettäessä ja niiden käytöstä ohjeistettaessa. Niinpä voitaneen ajatella, että tutkimuksen tarkoituksena on ollut palvella yhtäältä viranomaista sille kuuluvassa ohjaus- ja valvontatyössä, minkä lisäksi siitä toisaalta lähtökohtaisesti voivat hyötyä lastensuojelulaitoksissa työskentelevät sosiaalialan ammattilaiset sekä lastensuojelulaitoksissa asuvat lapset, toisin sanoen yhteiskunnan heikompiosaisiin lukeutuvat, suojelua ja tukea tarvitsevat ihmiset. Siten tutkimuksen aihetta ja siihen sisältyvää oletusta tutkimuksen hyödystä voidaan nähdäkseni pitää ikään kuin eettisesti perusteltuna, vaikka aiheen valintaan ei sen käytännön tarpeesta nousevan lähtökohdan vuoksi kovin syvällisiä eettisiä pohdintoja sisällynytkään.

Tutkimuksen yhtenä keskeisenä eettisenä kysymyksenä, kautta aikojen tutkimukselle asetettuna vaateena, on vaatimus luottamuksellisuudesta. Sillä on pyritty tuomaan esiin sitä, että tutkimuksessa mukana olevia ihmisiä koskevat tiedot säilyvät tutkimusprosessin aikana salassa siten, että ulkopuoliset eivät voi missään vaiheessa tunnistaa niitä. (Pohjola 2007, 20.) Kyse on tällöin keskeisesti aineiston anonymisoinnista, joka esimerkiksi kvalitatiivisen aineiston kohdalla tarkoittaa etenkin henkilönimien ja muiden erisnimien poistamista tai muuttamista, arkaluonteisten tietojen harkinnanvaraista poistamista tai muuttamista sekä taustatietojen kategorisointia, sekä tunnistetietoja sisältävän aineiston käsittelyä ja säilyttämistä siten, että ulkopuolisilla ei ole mahdollisuutta päästä sitä lukemaan (Kuula 2006, 214). Tämän tutkielman aineistoa käsiteltäessä luottamuksellisuuden säilyminen on huomioitu siten, että tietoa rajoitustoimenpiteiden käytön määristä, lasten kuulemisesta ja mielipiteen selvittämisestä sekä vaikutuksista hoito- ja kasvatussuunnitelmaan paperimuotoisesta päätösasiakirja-aineistosta tietokoneelle siirrettäessä tiedoista on häivytetty pois kaikki henkilötietoihin tai muihin tunnistetietoihin viittaava informaatio. Niin ikään tulokset on esitetty tutkimusraportissa sellaisessa muodossa, ettei yksittäistä lasta voi niistä tunnistaa. Syy- ja perustelutekstejä rajoitustoimenpiteiden käytölle ei päätösasiakirjoista tietokoneelle siirretty lainkaan, eikä esimerkkejä syistä tai perusteluista ole raportissa esitetty, joten niiden muokkaukseen ja esittämistapaan liittyviin eettisiin näkökohtiin ei aineiston käsittelyn yhteydessä ollut tarpeen erityisesti kiinnittää huomiota. Sekä asiakirja-aineistoa että sähköiseen muotoon siirrettyä muokattua aineistoa on käsitelty ainoastaan aluehallintoviraston tiloissa, joten aineisto on koko sen käsittelyn ajan pysynyt ulkopuolisten ulottumattomissa.

Ehkäpä yhtenä tämän tutkimuksen eettistä kestävyyttä lisäävänä tekijänä voidaan pitää sitä, että tutkielmassa on kriittisesti arvioitu tutkielman empiirisessä osiossa tehtyjä me-

todologisia ratkaisuja. Esimerkiksi Michel Foucault'n filosofiaa seuraten kun voidaan ajatella paitsi eettisen sosiaalityön edellyttävän sosiaalityön käytäntöjen jatkuvaa arvioimista ja kyseenalaistamista, myös eettisen sosiaalityöhön ja sen käytäntöihin kohdistuvan tutkimuksen ehtona olevan oman tutkimusprosessin arvioiminen ja kyseenalaistaminen. Koska tutkielmassa on lähestytty tietyssä mielessä kriittisesti lastensuojelun rajoitustoimenpiteiden käytön perusteluja ja rajoitustoimenpiteisiin liittyviä toiminta- ja ohjeistuskäytäntöjä foucault'laisen ajattelun kehikosta käsin, voi tutkimuksen nähdäkseni ajatella siten olevan lähtökohdiltaan eettistä myös sosiaalityön käytäntöön liittyen; tutkimuksen tarkoituksena on ollut tiettyjen sosiaalityön käytäntöjen kriittinen arviointi ja kyseenalaistaminen, ja jossain määrin myös pyrkimys joidenkin käytäntöjen kehittämiseen. Se että tutkielmassa on pohdittu sosiaalityön nykyiseen lainsäädäntöön/ käytäntöön kytkeytyvän itsemääräämisoikeuden käsitteen mahdollisia sisällöllisiä pulmakoh-
tia, voi tutkielman tältä osin näkemykseni mukaan ajatella olevan niin sosiaalityön käytännön kuin sosiaalityöhön kohdistuvan tutkimuksen kannalta eettistä tuodessaan esiin itsemääräämisoikeuteen lainsäädännössä, ja sitä kautta myös sosiaalityön käytännössä ja käsitettä ehkä myös tutkimusyhteyksissä käytettäessä, usein vähemmälle huomiolle jääviä ulottuvuuksia.

3 Itsemääräämisoikeus, rajoitustoimenpiteet ja valta

3.1 Itsemääräämisoikeuden sisällölliset lähtökohdat

Itsemääräämisoikeus voidaan määritellä ihmiselle kuuluvaksi moraaliseksi oikeudeksi tehdä vapaasti oman elämäänsä liittyviä valintoja ja päätöksiä ja myös toteuttaa niitä. Ihmisellä on kuitenkin oikeus itsemääräämiseen vain sillä ehdolla, että hän ei rajoita muiden ihmisten vastaavia oikeuksia. Itsemääräämisoikeuden toteutumista säätelee viime kädessä perustuslaki (731/1999), mutta keskeisesti sen toteutumista pyrkii sosiaalihuollon piirissä turvaamaan laki sosiaalihuollon asiakkaan asemasta ja oikeuksista eli ns. sosiaalihuollon asiakaslaki (812/2000), jonka ohella myös sosiaalihuoltolaki (1301/2014) sisältää ”yleisellä tasolla” sosiaalihuollon asiakkaan asemaa koskevaa sääntelyä. Lisäksi sosiaalihuollon asiakkaan yhdeksi keskeiseksi itsemääräämisoikeuden osa-alueeksi mielletyn ulottuvuuden, tiedonsaantioikeuden, toteutumista säätelee julkisuuslaki (621/1999) (asianosaisuuteen ja itseä koskevaan tiedonsaantioikeuteen liittyvät tekijät sekä salassapitoa koskeva sääntely sosiaalihuollon asiakaslain rinnalla) sekä henkilötietolaki (523/1999) rekisteritietojen tarkastusoikeuteen kytkeytyvänä lakina. Lasten kohdalla sosiaalihuollon asiakaslain ja sosiaalihuoltolain ohella keskeisiä itsemääräämisoikeuden huomioimista ohjaavia lakeja ovat lastensuojelulaki (417/2007), hallintolaki (434/2003) sekä lastensuojelulaitoksissa asuvien lasten osalta lisäksi laki yksityisistä sosiaalipalveluista (922/2011). (Launis 2010, 136; Topo 2012, 287; Sarvimäki 2014; Kauppi 2015.)

Itsemäärääminen ja itsemääräämisoikeus ovat moniulotteisia käsitteitä, ja itsemääräämisoikeutta voidaan tulkita useista näkökulmista. Itsemääräämisen tai itsemääräämisoikeuden piiriin on katsottu kuuluvaksi oma mielipiteenmuodostus ja oma tahdonilmaisuus, oikeus saada itseä koskevaa tietoa, oikeus päättää itseä koskevista asioista tai oikeus osallistua itseä koskevaan päätöksentekoon sekä mahdollisuudet toteuttaa päätös. Lisäksi itsemääräämisen ulottuvuuksiksi voidaan mieltää tiiviisti edellisiin ulottuvuuksiin kytkeytyvät kyvykkyyden teemat: oikeus tuntea itsensä kyvykkääksi, oikeus ylläpitää ja käyttää kykyjään sekä oikeus yksityisyyteen. Itsemääräämisoikeuden toteutuminen edellyttää käytännössä kompetenssin eli tietyt henkiset, fyysiset ja sosiaaliset valmiudet itsenäiseen ajatteluun, tahdonmuodostukseen ja (yhteis)toimintaan. (Ks. esim. Launis 2010, 136; Topo 2012, 287-288.) Sosiaalihuollon asiakkuuteen liittyvässä sääntelyssä (HE 137/1999) henkilön on määritelty olevan kompetentti käyttämään itsemääräämisoikeutta.

keuttaan, kun hän kykenee ymmärtämään asian kannalta erilaiset vaihtoehdot, arvioimaan vaihtoehtojen seuraukset sekä päättämään asiassa tarvittavan ratkaisun.

Vaikka itsemäärääminen on yksi eettisistä arvoista ja oikeus itsemääräämiseen kuuluu moraalisiin perusoikeuksiin, ei itsemäärääminen ole täysin ehdoton periaate, vaan itsemääräämisen vahvistamisen arvo joutuu käytännössä jatkuvasti punnintaan esimerkiksi suhteessa turvallisuuteen ja resurssien jakamiseen liittyviin kysymyksiin. Itsemääräämisestä onkin käyty keskustelua paitsi vapautteen liittyvänä vapausoikeutena myös turvaoikeutena eli pohdittu sitä, millä tavoin puuttuminen toisen elämään voi pitkälti ollakin toisen ihmisen hyvinvoinnin eli kyvykkyyksien vahvistamista. Toisaalta itsemääräämisoikeuden tulkinnassa turvaoikeudeksi on kyse siitä, että ihminen ei ole ainoastaan vapaa toteuttamaan itseään, vaan on myös oikeutettu saamaan muilta aktiivista apua tässä prosessissa. Keskeiseksi itsemääräämiseen liittyväksi filosofiseksi pulmaksi on nähty kysymys, millaisiin asioihin itsemääräämisen periaatteen voi ajatella ulottuvan ja mitä rajoituksia sille voidaan perustellusti antaa. (Launis 2010, 136; Topo 2012, 288.)

Sosiaali- ja terveydenhuollon alueella itsemääräämisen toteutumisen on havaittu usein tarkoittavan todellista, mutta toisinaan myös näennäiseksi jäävää valinnanvapauden vahvistamista. Esimerkiksi palvelusuunnitelmien laatiminen yhdessä asiakkaiden kanssa on yksi viimeksi kuluneen vuosikymmenen aikana kehitetty tapa tukea sosiaalihuollon asiakkaiden itsemääräämisoikeuden toteutumista, mutta huomattavan usein niiden on todettu jäävän ainakin lain edellyttämässä laajuudessa laatimatta. Lisäksi asiakkaalla ei useinkaan käytännössä ole vaihtoehtoja joista valita tai hänelle varataan suunnitelmaa laadittaessa tilaisuus esittää palveluja kokevat toivomuksensa tai mielipiteensä, mutta tosiasiallisesti niitä ei palveluja järjestettäessä huomioida. Edelleen on todettu, että esimerkiksi asumispalveluyksiköiden ja laitoshoidon järjestävien yksiköiden huolto- ja hoitokäytäntöjen yhteydessä niin asiakkaiden kuin omaisten kuunteleminen koetaan usein riittämättömäksi, ja asiakkaiden itsemääräämisoikeus toteutuu näin ollen tältä osin puutteellisesti. (Jämsä 2010, 44-46; Topo 2012, 288.)

3.2 Itsemääräämisoikeus lastensuojelun näkökulmasta

Lastensuojelulaisissa (417/2007) on määritelty, milloin viranomaisten tulee puuttua perheiden yksityisyyteen ja miten he voivat tämän väliintulon tehdä. Toisin sanoen lastensuojelulaki määrittelee sosiaaliviranomaisten vallankäytön päämäärät ja keinot. Lasten-

suojelulain ensimmäisessä pykälässä asetetaan lastensuojelun päämäärä yleisellä tasolla: sen mukaan lain tarkoituksena on turvata lapsen oikeus turvalliseen kasvuympäristöön, tasapainoiseen ja monipuoliseen kehitykseen sekä erityiseen suojeluun. Lastensuojelua toteutettaessa on lastensuojelulain 4 §:n mukaan ensisijaisesti otettava huomioon lapsen etu, jota arvioitaessa tulee tilannekohtaisesti ja yksilöllisesti huomioida lastensuojelun eri toimenpidevaihtoehtojen soveltamismahdollisuudet lapsen iän ja kehitystason mukaisen huolenpidon ja kasvuympäristön turvaamiseksi.

Lastensuojelulain 5 §:ssä todetaan, että lapselle tulee hänen ikäänsä ja kehitystasoaan vastaavalla tavalla turvata oikeus saada tietoa häntä koskevassa lastensuojeluasiassa ja mahdollisuus esittää siitä mielipiteensä, ja lapsen tai nuoren mielipiteisiin ja toivomuksiin on kiinnitettävä erityistä huomiota lastensuojelua toteutettaessa, lastensuojelua arvioitaessa ja lasta tai nuorta koskevaa päätöstä tehtäessä. Lastensuojelulain 20 §:n 1 momentin mukaan lastensuojelua toteutettaessa lapsen mielipide tulee selvittää ja näkemys ottaa huomioon lapsen iän ja kehitystason mukaisesti. Tämä ei kuitenkaan välttämättä tarkoita, että päätös olisi lapsen mielipiteen mukainen, vaan lapsen etu ja suojeleminen voivat edellyttää viranomaiselta myös lapsen mielipiteestä poikkeavan päätöksen tekemistä. Päätöksen tekijän tulee kuitenkin perustella lapselle, miksi on päätetty toisin kuin hän on toivonut. Joka tapauksessa tärkeää on, että lapsi voi aidosti tuntea osallistuvansa itseään ja omaan elämäänsä ja omiin päivittäisiin asioihinsa koskevaan päätöksentekoon. (Sosiaali- ja terveysalan lupa- ja valvontavirasto 2013.)

Lastensuojelulain 21 §:ssä lapsen puhevallan käyttö on sidottu ikään. Kyseisen pykälän mukaan 12 vuotta täyttäneellä lapsella on oikeus erikseen käyttää puhevaltaansa itseään koskevassa lastensuojeluasiassa huoltajan tai muun laillisen edustajan ohella. 12 vuotta täyttäneellä lapsella on oikeus tulla kuulluksi hallintolain mukaisesti, jolloin puhutaan asianosaisen kuulemisesta (HL 434/2003, 34-35 §).

Lapsen kuuleminen, mielipiteen selvittäminen ja puhevallan käyttö on tämän tutkielman empiirisessä osiossa mielletty osaksi lapsen osallisuutta – joka lastensuojelun kontekstissa voidaan nähdä toimintana, jossa lapsi saa olla mukana määrittämässä etunsa turvaamiseksi tehtävää työtä (ks. myös Koskela 2013, 8) – ja osallisuus puolestaan keskeisesti itsemääräämisoikeuteen sisältyväksi tekijäksi. Vaikka lapsen etua, osallisuutta ja mielipiteen kuulemista ja sen huomioimista on lainsäädännössä vahvasti painotettu, ovat muun muassa sosiaalitieteiden alueella tehdyt tutkimukset osoittaneet, ettei lapsen

ja nuoren osallisuuden ”onnistunut” tai tarkoituksenmukainen huomioiminen lastensuojelutyön käytännössä kuitenkin ole itsestään selvää. Tutkimusten mukaan lapsen osallisuuden ja aseman varmistaminen on lastensuojelutyössä ollut ongelmallista muun muassa siksi, koska keskusteluiden ja/tai lasten osallistumiseen tähtäävien menetelmällisten työkalujen (kuten roolikartat tai läheisneuvonpito) näkökulmat tai käyttö ovat usein aikuislähtöisiä (esim. Kouvonen 2011). Kaiken kaikkiaan suomalaisen lastensuojelujärjestelmän osalta on tutkimuksen valossa asiakkaiden osallisuuteen liittyen todettu, että järjestelmän kehittämiseksi tulisi kansalaisten osallisuutta vahvistaa kaikilla lastensuojelun päätöksenteon tasoilla, mikä tarkoittaa erityisesti asiakkaiden kokemusten kuulemistä ja huomioimista lastensuojelun päätöksenteon eri vaiheissa sekä heitä koskevien tukitoimien ja hoidon käytäntöjen suunnittelussa (Alhanen 2014, 72).

3.3 Rajoitustoimenpiteiden oikeudelliset ja vuorovaikutukseen liittyvät ulottuvuudet

Rajoittaminen ilmiönä on ollut eri muodoissaan läsnä lastensuojelun laitostyössä kautta aikojen. Ilmiönä rajoittaminen löytyy myös lastensuojelun normistosta jo ainakin muutamien vuosikymmenen takaa; esimerkiksi vuoden 1983 lastensuojelulaisissa rajoittamisesta puhuttiin termeillä pakotteet, rajoitteet ja erityiset rajoitteet. Käsite rajoitustoimenpide kirjattiin lastensuojelulakiin kuitenkin vasta lain osittaisuudistuksessa vuonna 2006, jolloin rajoittamiseen liittyvien toimien sääntely ja valvonta muutettiin aiempaa yksityiskohtaisemmiksi. Uudistuksen taustalla olivat rajoittamisen käytännöissä ilmenneet oikeusturvaan liittyvät pulmat sekä puutteet perus- ja ihmisoikeussääntelyyn nähden, ja uudistuksen tavoitteena oli parantaa paitsi lastensuojelulaitoksissa asuvien lasten, myös lastensuojelun työntekijöiden oikeusturvaa saattamalla laki rajoitustoimivallan täsmällisyyden ja tarkkarajaisuuden osalta perus- ja ihmisoikeuslainsäädäntöä paremmin vastaavaksi. Lisäksi uudistuksen pyrkimyksenä oli edistää sijaishuoltoon sijoitettujen lasten asuinpaikasta riippumatonta yhdenvertaisuutta sekä selkeyttää rajanvetoa lapsen kasvatuksellisten rajojen – kuten kotiintuloaikojen noudattamiseen, kotitöiden tekemiseen tai koulunkäyntiin liittyvien vastuiden ja velvoitteiden – ja lastensuojelulaisissa säänneltävien rajoitustoimenpiteiden välillä. Vuonna 2006 uudistettu rajoitustoimenpiteitä koskeva osuus siirrettiin nykyiseen lastensuojelulainsäädäntöön lähes sellaisenaan. (Ks. Tarkkinen & Forsberg 2013, 661; Sallinen 2005, 159.)

Lastensuojelulakiin (417/2007) on kirjattu kaikkiaan yhdeksän rajoitustoimenpidettä. Niiden käytössä on kyse puuttumisesta lapsen itsemääräämisoikeuteen; rajoitustoimenpiteitä käytettäessä puututaan aina johonkin perustuslaissa turvattuun, lapsen itsemääräämisoikeutta säätelevään perusoikeuteen, kuten koskemattomuuteen, liikkumiseen ja sosiaalisia suhteita koskeviin perusoikeuksiin (Suomen perustuslaki 731/1999, luku 2). Lastensuojelulain rajoitustoimivaltuuksien keskeisenä tavoitteena on jotakin perusoikeutta rajoittamalla turvata lapsen vahvempi perusoikeus, oikeus ihmisarvoisen elämän edellyttämään välittömään huolenpitoon (Saastamoinen 2008, 143). Lastensuojelulain mukaan rajoitustoimenpiteitä voidaan kohdistaa vain huostaan otettuun, kiireellisesti sijoitettuun tai tuomioistuimen väliaikaismääräyksellä sijoitettuun lapseen. Nämä ”kriteerit” täyttävien lasten taustat ja elinolosuhteet ovat monella tavoin vaikeita, mikä helposti heijastuu lasten käytökseen. (Ks. Tarkkinen & Forsberg 2013, 661.)

Lastensuojelulain 64 §:ssä säädetään rajoitustoimenpiteiden käytön yleisistä edellytyksistä. Pykälän mukaan lapseen saa kohdistaa rajoitustoimenpiteitä vain siinä määrin kuin sijaishuoltoon johtaneen päätöksen tarkoituksen toteuttaminen, lapsen oma tai toisen henkilön turvallisuus, tai muu mainituissa säännöksissä säädetyn edun turvaaminen välttämättä vaatii (välttämättömyysperiaate). Välttämättömyysperiaatteen ohella mainittu pykälä ilmentää hyväksyttävyyperiaatetta, jossa on kyse siitä, että toimivaltuuksia saa käyttää vain säännöksessä ilmenevään ja siinä hyväksytyyn tarkoitukseen, ja siten rajoitusten käyttö esimerkiksi rangaistuksena on kiellettyä. Kolmanneksi rajoitustoimenpiteiden käytössä korostuu suhteellisuusperiaate, tai ns. lievimmän puuttumisen periaate; käytettävissä olevista periaatteista tulee valita aina se toimenpide, joka rajoittaa lapsen itsemääräämisoikeutetta tai muuta perusoikeutta vähiten, ja rajoitustoimenpiteiden käytön tulee olla kohtuullisessa suhteessa niiden käytölle asetettuun tavoitteeseen nähden. Edellisten lisäksi rajoitustoimenpiteen suorittamisen yleisenä edellytyksenä on, että ne tulee toteuttaa mahdollisimman turvallisesti lapsen ihmisarvoa ja vakaumusta kunnioittaen sekä äidinkieli ja kulttuuritausta huomioiden. Tämä edellytys perustuu sosiaalihuollon asiakaslaissa säädettyyn sosiaalihuollon asiakkaan oikeuteen saada sosiaalihuollon toteuttajalta laadultaan hyvää sosiaalihuoltoa ja kohtelua ilman syrjintää. Esiitettyjen rajoitustoimenpiteiden yleiset edellytykset eivät vielä oikeuta rajoitustoimenpiteiden käyttöön, vaan jokaisen rajoituksen toimivaltasäännöksessä säädetään kunkin rajoitustoimenpiteen erityisistä edellytyksistä, joiden tulee yleisten edellytysten ohella rajoitustoimenpiteitä käytettäessä täyttyä. (Ks. esim. Saastamoinen 2008, 165-168.)

Kaikkea laitoksissa tapahtuvaa toimintaa ei kuitenkaan voi oikeudellisesti säädellä, vaan oikeusperiaatteiden rinnalla lastensuojelun rajoitustoimenpiteillä on myös paikallisiin yhteisöihin ja niihin liittyen muun muassa yksikön toimintakulttuuriin/ johtamistapaan kytkeytyviä piirteitä. Laitoksissa esimerkiksi ammattilaisten ja lasten vuorovaikutus sekä ammattilaisen valta-asema ja eettinen harkintakyky ovat oleellisia rajoitustoimia raamittavia tekijöitä. (Tarkkinen & Forsberg 2013, 662.) Kuten Hanna Tarkkinen ja Hannele Forsberg (2013) ovat rajoitustoimenpiteitä asiakirjojen valossa tarkastelevassa, ensiksi mainitun sosiaalityön pro gradu -tutkielmaan pohjautuvassa kartoituksessa saamiensa tulosten nojalla todenneet, asiakirjoista löytyvän lastensuojelulain rajoitustoimenpiteitä myötäilevän sanaston rinnalla asiakirjoista on luettavissa – epäsuorina ja rivien välistä tulkittavina selontekoina – myös lapsen ja työntekijän suhteeseen nojaavia ammatillis-eettisiä perusteluja. Niinpä lastensuojelutyön ei voi heidän mukaansa ajatella palautuvan universaaleja rajoittamissääntöjä noudattavaksi oikeussuhteeksi, vaan rajoitustoimenpiteiden käyttöön liittyvät keskeisesti myös suojellinen näkökulma sekä lapsen ja henkilökunnan kohtaamiseen ja keskinäisiin suhteisiin liittyvät elementit.

3.4 Tiedonsaantioikeus ja lastensuojelulaitosten kirjalliset ohjeet osana itsemääräämisoikeuden toteutumista rajoitustoimenpiteitä käytettäessä

Sosiaalihuollon asiakaslain (812/200) 5 §:n mukaan asiakkaalla on oikeus saada selvitys toimenpidevaihtoehdoista, ja kyseisen pykälän 1 momentissa todetaan sosiaalihuollon henkilöstöllä olevan velvollisuus selvittää asiakkaalle hänen oikeutensa ja velvollisuutensa sekä erilaiset vaihtoehdot ja niiden vaikutukset. Hallituksen esityksessä (137/1999) todetaan tiedonsaantioikeuden turvaamisen olevan asiakkaan osallistumismahdollisuuksien lisäämisen keskeinen edellytys ja keino, ja siten asiakaslain 5 § olevan yhteydessä asiakaslain 8 §:ssä turvattuun itsemääräämisoikeuteen; jotta asiakas voi osallistua ja vaikuttaa asiansa käsittelemiseen ja ratkaisemiseen, hänellä on sitä ennen oltava riittävästi tietoja eri vaihtoehdoista ja niiden vaikutuksista. Sosiaalihuollon asiakkaan tiedonsaantioikeutta tulee hallituksen esityksen (137/1999) mukaan toteuttaa avoimesti ja henkilöstön omasta aloitteesta, eikä ainoastaan asiakkaan pyynnöstä. Sosiaalihuollon asiakaslain viidennen pykälän 2 momentin mukaan tiedonantotapa pitää valita sellaiseksi, että asiakas kykenee riittävästi ymmärtämään tiedon sisällön ja merkityksen. Tietoa annettaessa tulee ottaa huomioon asiakkaan ikä, koulutus, äidinkieli, kulttuuritausta ja muut henkilökohtaiset ominaisuudet, sekä huolehdittava salassapito-

velvollisuuden säilymisestä ja asiakkaan yksityisyyden suojasta siten, etteivät asiakasta koskevat tiedot paljastu sivullisille.

Sosiaalihuollon asiakkaan tiedonsaantioikeutta koskevaa lainsäädäntöä voitaneen tulkita siten, että sen valossa lastensuojelulaitoksessa sijaishuollossa olevalla lapsella sekä hänen vanhemmallaan ja huoltajallaan tulisi lapsen itsemääräämisoikeuden huomioimiseen liittyen olla oikeus saada sosiaalihuollon henkilöstöltä ”ymmärrettävässä muodossa” olevaa tietoa lastensuojelulain mukaisista rajoitustoimenpiteistä ja niihin liittyvästä menettelystä niin yleisellä tasolla kuin sen lastensuojelulaitoksen toimintaperiaatteiden näkökulmasta, jossa lapsi on sijoitettuna. Lisäksi yksityisissä lastensuojelulaitoksissa asuvien lasten tiedonsaantiin sekä itsemääräämisoikeuden toteutumiseen liittyy yksityisistä sosiaalipalveluista annetun lain (922/2011) kuudes pykälä, jossa säädetään yksityisten sosiaalihuollon palveluntuottajien velvollisuudesta laatia omavalvontasuunnitelma. Valviran ohjeen (3/2013) mukaan osana omavalvontasuunnitelmaa yksityisten palveluntuottajien on laadittava kirjallinen rajoitustoimenpiteitä koskeva menettelyohje, johon sisältyy päätöksentekomenettely sekä ohjeet siitä, miten rajoitustoimenpiteet toteutetaan turvallisesti asiakkaan ihmisarvoa kunnioittaen. Valviran ohjeistuksen mukaan tavallisten kasvatukseen ja lakiin perustuvien rajoitustoimenpiteiden erottamiseksi tulee yksikössä käytössä olevien kasvatuksellisten menetelmien ja sääntöjen rikkomisesta aiheutuvien seurausten olla myös nähtävissä kirjallisina. Säännöt eivät saa olla mielivaltaisia tai ylimitoitettuja eikä niiden tarkoitus ja kesto voi olla lastensuojelulaissa määriteltyjen rajoitustoimenpiteiden kanssa yhtäläinen.

Vuonna 2013 omavalvontaa ei vielä ole vaadittu julkisilta sosiaalihuollon palveluilta, mutta Valvira on tuolloin (ohje 3/2013) suositellut, että myös julkisissa palveluissa otetaan käyttöön rajoitustoimenpiteiden käyttöä ohjaava omavalvonta. Vuoden 2015 alussa voimaan tullut uusi sosiaalihuoltolaki (1301/2014) on 1.4.2015 lähtien velvoittanut myös julkisen puolen sosiaalihuollon toimintayksiköiltä omavalvontasuunnitelman laadintaa. Kyseisen lain 47 §:n mukaan sosiaalihuollon toimintayksikön tai muun toimintakokonaisuudesta vastaavan tahon on laadittava omavalvontasuunnitelma sosiaalihuollon laadun, turvallisuuden ja asianmukaisuuden varmistamiseksi. Suunnitelma tulee pitää julkisesti nähtävänä, sen toteutumista on seurattava säännöllisesti ja toimintaa on kehitettävä asiakkailta sekä toimintayksikön henkilöstöltä säännöllisesti kerättävän palautteen perusteella.

Valvira on edellä mainitussa ohjeessa todennut yksiköiden kirjallisia ohjeistuksia koskevien mainintojen ohella, että lapsen kanssa pitää keskustella riittävästi häneen kohdistettujen rajoitustoimenpiteiden syistä ja mahdollisista vaikutuksista hoito- ja kasvatussuunnitelmaan sekä asiakassuunnitelmaan. Ohjeen mukaan lastensuojelulain nojalla toteutetut rajoitustoimenpiteet on tärkeää selvittää lastensuojeluyksikössä asuville lapsille ymmärrettävästi, jotta lapsille muodostuu oikeanlainen käsitys rajoitustoimenpiteiden tarkoituksesta ja perusteista sekä siitä, että niiden käyttö perustuu laissa annettuun oikeuteen.

3.5 Michel Foucault`n valtaa koskevien analyysien keskeiset periaatteet

Kuten edellä jo viitattiin, rajoittamistoimenpiteissä on suojellisen, oikeudellisen ja vuorovaikutuksellisten elementtien ohella ja pitkälti niihin liittyen kyse myös vallasta ja vallankäytöstä. Sosiaalitieteiden piirissä valtaan liittyvistä teoreettisista määritelmistä/valtaa koskevista käsityksistä tunnetuimpiin lukeutuvat ranskalaisen filosofin Michel Foucault`n (1926-1984) esittämät näkemykset vallasta sekä tiedon ja vallan välisestä suhteesta. Foucault`n filosofiaa tutkinut Kai Alhanen (2007, 103) on tulkinut Foucault`n esittävän valtaa käsittelevässä teoksessaan Tarkkailla ja rangaista, että modernina aikana länsimaissa on siirrytty suvereenivallasta jokaisen yksilön jatkuvaan valvontaan tähtäävään kurivaltaan, ja vankilalaitos sekä ilmentää että vahvistaa kurivaltaa. Lisäksi Foucault Alhasen (2007, 103) mukaan näkee, että ihmistieteet ja kurikäytännöt ovat syntyneet yhtäaikaaisesti toistensa vaikutuksia vahvistaen, ja ne molemmat objektiivovat normaalista poikkeavia yksilöitä, jotka pyritään sopeuttamaan, subjektivoimaan, määriteltyihin normeihin.

Foucault on eri instituutioiden – kuten armeijoiden, sairaaloiden ja koulujen – käytäntöjä tutkiessaan osoittanut, millä tavoin niiden yhteydessä käydyt diskurssit muokkaavat sitä, miten niissä toimivia ihmisiä ohjataan ja miten käytännöt taas vaikuttavat diskursseihin. Foucault käyttää toisiinsa kytkeytyvien käytäntöjen kokonaisuudesta käsitettä dispositiivi, jonka hän näkee koostuvan käytännöistä ja niiden välisistä suhteista. Esimerkiksi vankilan dispositiivissa vangit objektiivoutuvat lainrikkokijiksi, parannusta tarvitseviksi poikkeaviksi yksilöiksi, ja samassa prosessissa heitä muokataan tottelevaisiksi, katuviiksi ja omasta rikollisuudestaan tietoisiksi subjekteiksi. Foucault`n voi tulkita ajattelevan, että vankilalaitoksen muodostava käytäntöjen kokonaisuus ulottuu vankilalaitoksen ulkopuolelle esimerkiksi oikeuslaitokseen ja poliisivoimiin, ja vankilan disposi-

tiivä kytkeytyy osaksi monien muiden dispositiivien ja käytäntöjen muodostamaa verkostoa. Foucault esittää, että tietynlaiset subjektien objektivoimisen muodot ovat levinneet yhteiskunnan eri alueille, ja että kuria käyttävät laitokset eivät toimi täysin toisistaan riippumatta, vaan ne muodostavat verkoston, joilla on yhteisiä päämääriä, tekniikoita ja vaikutuksia. Foucault näkee, että pakkolaitosverkoston toiminnan huomattavimpia vaikutuksia on sopeutumattomien kansalaisten ohjaaminen ja hallitseminen. (Alhanen 2007, 104-105, 107- 108, 113.)

Valtasuhteet siis Foucault`a tulkiten vaikuttavat käytännöissä, ja valtasuhteissa on kyse käytännöissä tapahtuvasta ihmisten objektivoimisesta subjekteiksi, sillä ihmisiin kohdistettu vallankäyttö on subjektivoivaa. Keskeistä foucault`laisessa valtakäsityksessä on, että valta mielletään siinä ominaisuuden sijaan toiminnaksi – tai vallankäyttö toimintaan kohdistetuksi toiminnaksi – minkä lisäksi valta on tukahduttamisen sijaan tuottavaa tai ohjaavaa, eli valtasuhteet muokkaavat toisten toimintaa johonkin haluttuun suuntaan. Foucault`n ajattelussa valtaa on kaikkialla ihmisten välisissä suhteissa ja valtasuhteet voivat muuttua jatkuvasti. Foucault näkee, että valta ”tulee alhaalta”, eli yhteiskunnalliset hallinnan strategiat, joilla Foucault viittaa yhteiskuntaa ohjaaviin valtapäämääriin, pohjautuvat paikallisille valtasuhteille. Foucault korostaa, että valtasuhteiden välttämättömän käsitteellinen edellytys on vapaus; valtasuhteessa vallan kohteena olevalla tulee aina olla mahdollisuus toimia toisin kuin vallanharjoittaja toivoo. Valta ei siksi ole lopullisesti vakiintunut asetelma, vaan sitä joudutaan kaiken aikaa ylläpitämään kamppailutilanteissa. (Alhanen 2007; 117-124; 2014, 17.)

Kai Alhasen (2007, 133) tulkinnan mukaan foucault`laisessa ajattelussa tieto ja valta esiintyvät aina yhdessä, minkä lisäksi tiedon nähdään siinä tuottavan valtaa ja vallan vastaavasti tuottavan tietoa. Tosin Foucault`n käsityksiä tarkasteltaessa tulee Alhasen (2007, 124-125, 133) mukaan huomioida, että hän tarkoittaa vallalla useimmiten hallintaa – joka puolestaan voidaan foucault`laisittain määritellä suunnitelmalliseksi, pitkäjänteiseksi ja vakiintuneeksi vallankäytöksi – ja tiedolla pääsääntöisesti tieteellisiä diskursseja. Alhanen (2007, 139) tulkitsee Foucault`n kohdistavan analyyseissaan kritiikkinsä erityisesti sellaisiin hallinnan muotoihin, joita voidaan kutsua normalisoivaksi hallinnaksi. Näissä yhteyksissä Foucault puhuu biopolitiikasta, joka eroaa hänen mukaansa biopolitiikan toisesta pääjuonteesta kurivallasta siinä, että kurivalta kohdistuu yksilöihin ja heidän toimintansa yksityiskohtiin, kun taas väestön biopolitiikka pyrkii koko väestön normalisoimiseen. Foucault näkee biopolitiikan muodostavan lakien si-

jaan normeja, joihin ihmisiä jatkuvasti sopeutetaan, ja normalisoivan hallinnan olevan moderneissa yhteiskunnissa lainkäyttöä merkittävämmässä asemassa. Normalisoiva hallinta biopolitiikkana ja kurivaltana on käytäntö, jossa ihmiset objektivoidaan subjekteiksi ikään kuin osoittamalla kullekin oma paikka normaalin ja epänormaalin jatkumolla. (Alhanen 2007, 142-144.) Kuten Foucault Tarkkailla ja rangaista -teoksessaan (2014/1975, 249) toteaa: ”Kurinpitoon nojaavien instituutioiden kaikissa kohdin esiintyvä, kaikkia hetkiä valvova ja pysyvästi jatkuva rangaistusjärjestelmä vertailee yksilöitä keskenään, eriyttää heidät, asettaa heidät arvojärjestykseen ja erottaa jotkut yksilöt yhteisön ulkopuolelle. Lyhyesti sanottuna se *normaalistaa*.”

Foucault`n käytännöistä liikkeelle lähtevässä tutkimusstrategiassa on nähty yhtymäkohtia kanadalaisen sosiologin Erving Goffmanin tapaan lähestyä instituutioita, kuten mielisairaaloita, vankiloita ja koulukoteja, paikkoina, joiden käytännöissä ihmisille tuotetaan tietynlaisia minuuksia ja pidetään niitä yllä (ks. Juhila 2009, 51). Teoksessaan Minuuden riistäjät Goffman (1997/1961) puhuu totaalisista laitoksista ja niiden sosiaalisista järjestyksistä, joita laitoksissa syntyy niin laitosasukkaiden kuin henkilökunnan kesken. Lastensuojelulaitosten voitaneen katsoa lukeutuvan instituutiotyyppiin, joista Goffman käyttää nimitystä totaalinen laitos, ja joissa hänen mukaansa muutetaan ihmisiä; Goffmanin mukaan totaalisissa laitoksissa laitosvalta muokkaa ihmisten minuutta ja muuttaa heidät laitosasukkaiksi. Tosin Goffmanin ajattelua tarkasteltaessa on syytä huomioida, kuten koulukodeissa asuvien nuorten kokemuksia koulukodista tutkinut Tarja Pösö (2004) on todennut, että totaalisen laitoksen käsitettä on kuitenkin tarpeen nykyaikaistaa laitosten toiminnan muututtua Goffmanin analyysin ajoista muun muassa siten, että laitostilaan ovat tulleet henkilökunnan ja laitosasukkaiden rinnalle erilaiset sähköiset yhteydenpito- ja kontrollivälineet ja laitostila- ja työ ovat moninaistuneet. Sitä kautta laitosten sosiaaliseen järjestykseen on tullut uusia ulottuvuuksia ja toimijoita. Tosin tästäkin huolimatta jokainen laitosluvalla toimiva lastensuojeluyksikkö koulukodit mukaan lukien tilana edellyttää Pösön mukaan edelleen asukkaaltaan asettumista – tai goffmanlaisittain sopeutumista – lastensuojeluyksikön tilaan.

3.6 Yhteenveto ja pohdinta

Tässä luvussa on käyty läpi itsemääräämisoikeuden käsitteen sisällöllisiä lähtökohtia yleisellä tasolla sekä pyritty hahmottamaan, mitä yhtäältä itsemääräämisoikeuden ja toisaalta rajoitustoimenpiteen käsitteellä lastensuojelun näkökulmasta tarkasteltuna tar-

koitetaan. Itsemääräämisoikeuden ja rajoitustoimenpiteen käsitteen keskinäistä suhdetta on jäsenetty muun muassa käsittelemällä sitä, mistä lastensuojelulaitosten sisäisissä kirjallisissa ohjeissa sekä yleisesti ottaen että lapsen itsemääräämisoikeuden toteutumisen näkökulmasta ajateltuna on kyse, ja mitä niiltä lastensuojelulaitosten toiminnan lainmukaisuutta valvovan viranomaisen taholta edellytetään.

Mainitut tarkastelut osoittivat, että itsemääräämisoikeus on varsin moniulotteinen/-tulkintainen käsite, ja tästä johtuen sen määrittely ainakin jollakin tasolla olisi kulloinkin kyseessä olevassa käyttökontekstissaan näkemykseni mukaan perusteltua. Sosiaalihuollon piirissä ja sosiaalityöhön liittyvässä tutkimuskirjallisuudessa itsemääräämisoikeuden käsitteellä viitattaneen keskeisimmin, ja usein ehkä käsitteen sisältö ”kaikille itsestään selvänä” pitäen, sosiaalihuollon asiakaslakiin liittyvässä sääntelyssä esiin nostettuihin asiakkaan itsemääräämisoikeuden ulottuvuuksiin, joihin voidaan tulkita kuuluvaksi oikeus tietoon, oikeus osallistua itseään koskevaan päätöksentekoon sekä mahdollisuudet toteuttaa päätös. Itsemääräämisoikeuteen on edellisten ohella todettu kuitenkin lukeutuvan myös muita tekijöitä – kuten oikeus kyvykkääksi tuntemiseen, oikeus omien kykyjen käyttämiseen ja ylläpitämiseen sekä oikeus yksityisyyteen – jotka arvioni mukaan jäävät sosiaalihuollon palveluita ja asiakkaan asemaa koskevassa sääntelyssä edellisiä ulottuvuuksia vähäisemmälle huomiolle. Tietoon ja päätöksentekoon liittyvän oikeuden korostamisen myötä itsemääräämisen vahvistaminen on sosiaali- ja terveydenhuollon piirissä tarkoittanut tyypillisesti valinnanvapauden vahvistamista (on ajateltu, ettei ihminen voi tehdä itseään koskevia päätöksiä, jollei ole vaihtoehtoja, joista valita), kun vähemmälle huomiolle itsemääräämisen vahvistamisessa ovat ehkä jääneet kyvykkyyksiin liittyvät teemat (ks. myös Topo 2012). Yksilön ja ihmisryhmien kyvykkyyksien vahvistamista on kuitenkin joidenkin arvioiden mukaan pidetty esimerkiksi edellytyksenä oikeudenmukaisuuden toteutumiseksi, ja muun muassa tästä johtuen sen merkitystä itsemääräämisen osatekijänä, tai sosiaalihuollon etiikkaan liittyvissä keskusteluissa, ei olisi syytä kokonaan unohtaa.

Luvussa esitetyn perusteella voidaan myös todeta, että itsemääräämisoikeuden toteutuminen edellyttää käytännössä kompetenssin eli tietyt henkiset, fyysiset ja sosiaaliset valmiudet itsenäiseen ajatteluun, tahdonmuodostukseen ja (yhteis)toimintaan. Sosiaalihuollon piirissä henkilön on ajateltu olevan kompetentti käyttämään itsemääräämisoikeuttaan, kun hän kykenee ymmärtämään asian kannalta erilaiset vaihtoehdot, arvioimaan vaihtoehtojen seuraukset sekä päättämään asiassa tarvittavan ratkaisun, ja asiak-

kaalla – myös lapsella – on nähty olevan oikeus saada selvitys toimenpidevaihtoehtois- ta, oikeuksistaan ja velvollisuuksistaan sellaisella tavalla, että hän kykenee ymmärtä- mään tiedon sisällön ja merkityksen (sosiaalihuollon asiakaslaki 812/2000, HE 137/1999, Valviran ohje 3/2013). Alaikäisen kohdalla, joskin myös sosiaalihuollon pal- veluissa ylipäättäänkin, keskeiseksi itsemääräämisoikeuteen sisältyväksi tekijäksi on nähty lapsen tai asiakkaan mielipiteen tai toivomusten huomioiminen, ja alaikäisten kohdalla mielipide – sekä myös tiedonsaantioikeus itseä koskevassa lastensuojeluasiassa – on määritelty otettavaksi huomioon lapsen iän ja kehitystason mukaisesti (lasten- suojelulaki 417/2007). Lisäksi yksityisiltä sosiaalihuollon palveluntuottajilta on vuodes- ta 2012 lähtien edellytetty (laki yksityisistä sosiaalipalveluista 922/2011), ja julkisen puolen palveluilta huhtikuun alusta 2015 lähtien (sosiaalihuoltolaki 1301/2014), oma- valvontasuunnitelmaa, johon lastensuojelulaitosten on, muun muassa lapsen itsemää- räämisoikeuden vahvistamiseen liittyen, tullut sisällyttää kirjallinen rajoitustoimenpitei- tä koskeva ohjeistus sekä suunnitelma rajoitustoimenpiteiden käytön tarpeen vähentä- miseksi yksikössä.

Toisin sanoen tiivistäen voitaneen lapsen itsemääräämisoikeuden lastensuojelussa lain- säädännön näkökulmasta määriteltynä tarkoittavan lapsen oikeutta osallistua itseään koskevaan päätöksentekoon etenkin hänen kuulemisen sekä iän ja kehitystason mukai- sen mielipiteen huomioimisen kautta, sekä oikeutta saada ikäänsä ja kehitystasoaan vas- taavalla tavalla tietoa häntä koskevassa lastensuojeluasiassa. Lisäksi lapsen itsemäärää- misoikeuteen, siinä missä aikuisenkin vastaavaan oikeuteen, voi nähdäkseni katsoa kuu- luvaksi oikeus kyvykkääksi tuntemiseen sekä omien kyvykkyyksien ylläpitoon ja tuke- miseen. Tulkintani mukaan tämä itsemääräämisen näkökulma näyttäisi jäävän niin tä- mänhetkisessä lastensuojelulaissa kuin lapsen itsemääräämisoikeuden huomioimista koskevissa viranomaisohjeistuksissa – joissa itsemääräämisen toteutumista ymmärrettä- västi ohjataan lain sisällön pohjalta – lapsen osallisuuteen ja tiedonsaantioikeuteen liit- tyviä ulottuvuuksia selvästi vähäisemmille maininnoille.

Lastensuojelulakiin on kirjattu kaikkiaan yhdeksän rajoitustoimenpidettä, joista suurinta osaa voi käyttää ainoastaan lastensuojelulaitoksissa ja joita voi kohdistaa vain huostaan otettuun, kiireellisesti sijoitettuun tai tuomioistuimen väliaikais määräyksellä sijoitettuun lapseen. Lastensuojelulain mukaisten rajoitustoimenpiteiden käytössä on kyse puuttu- misesta johonkin lapsen itsemääräämisoikeutta säätelevään perusoikeuteen, kuten liik- kumiseen tai koskemattomuuteen. Luvussa esitetyn pohjalta lastensuojelun rajoitustoi-

menpiteiden osalta lienee perusteltua päätyä johtopäätökseen, että niiden käyttö on lastensuojelulaissa hyvin yksityiskohtaisesti säädeltyä (laissa on esimerkiksi säädetty yksityiskohtaisesti rajoitustoimenpiteiden käytön kirjaamisesta sekä paitsi rajoitustoimenpiteiden käytön yleisistä edellytyksistä, myös kunkin toimenpiteen erityisistä edellytyksistä) ja lastensuojelulaitoksilta edellytetään valvovan viranomaisen taholta varsin perusteellista ohjeistusta rajoitustoimenpiteiden käyttöön liittyen. Tästä, sekä toisaalta käytännössä rajoitustoimenpiteiden käyttöön johtaneiden tilanteiden oletettavasta (sekä myös asiakirjojen kirjauksista pääteltävissä olevasta) nopeatempoisuudesta johtuen voitaneen arvioida, että rajoitustoimenpiteiden käyttö ja niistä kirjaaminen on lastensuojelulaitosten käytännössä varsin haasteellista. Kaiken kaikkiaan lastensuojelun rajoitustoimenpiteissä ei lopulta voikaan ajatella olevan kyse pelkästä oikeussuhteesta, vaan lastensuojelulaitoksissa esimerkiksi laitosten toimintakulttuuri, ammattilaisten ja lasten vuorovaikutus sekä ammattilaisen valta-asema ja eettinen harkintakyky ovat oikeusperiaatteiden ja lain sisällön pohjalta laadittujen ohjeistusten ohella oleellisia rajoitustoimia raamittavia tekijöitä.

Suomessa hiljattain valmisteilla ollutta sosiaalihuollon asiakkaan ja potilaan itsemääräämisoikeutta koskevaa lakia (ns. itsemääräämisoikeuslaki) on kritisoitu siitä, että siinä korostuu pyrkimys asiakkaan tai potilaan itsemääräämisoikeuden rajoittamisen vähentämiseen, mutta keinot, joilla siihen tähdätään, jäävät vähemmälle huomiolle; lakiluonnoksessa rajoittamiseen keskityttäessä ei huomiota riittävästi kiinnitetä asiakkaiden tai potilaiden kyvykkyyden tunteen lisäämiseen, olosuhteiden muuttamiseen (välillisiin toimiin ettei tarvitsisi rajoittaa) tai ympäristön mahdollisuuksiin tukea itsemääräämisen eri ulottuvuuksia. Esimerkiksi ympäristön selkeyden on todettu vähentävän ihmisten ahdistusta, ja niinpä ikäihmisten kohdalla rajoittamisen vähentämiseen voisi pyrkiä elinympäristöä selkeyttämällä. (Topo 2014). Kuten edellä jo viitattiin, lastensuojelussa itsemääräämisen ja rajoittamisen käsitteiden sekä niiden keskinäisen suhteen määrittelyihin liittyy nähdäkseni nykyisessä normistossa, sekä rajoitustoimenpiteiden käyttöä sen pohjalta ohjaavissa ohjeistuksissa, samankaltaisia puutteita. Lastensuojelun sijaishuoltoa koskevassa normistossa säännellään rajoitustoimenpiteiden käytöstä seikkaperäisesti lapsen kyvykkyyksien tukemisen jäädessä ehkä taka-alalle (seikkaperäinen sääntely perusoikeuksiin puututtaessa tosin onkin oleellista), ja lainsäädäntöön pohjaavissa ohjeissa edellytetään lastensuojelulaitoksilta suunnitelmia rajoitustoimenpiteiden tarpeen vähentämisestä erittelemättä kuitenkaan tarkemmin keinoja, joilla rajoitustoimien vähentämiseen tähdätään. Tässä tutkielmassa on huomio kohdistettu lasten itsemäärää-

misoikeuden lain edellyttämään toteutumiseen, eikä tutkimusaineistoa (lastensuojelulaitosten kirjallisia ohjeistuksia) siten ole lähestytty lasten kyvykkyyksien tukemisen näkökulmasta. Tämän kaltaisella aineistolla itsemääräämisoikeuden toteutumista ei kovin mielekäästä ole kyvykkyyksien tukemisen aspektista tarkastella, koska yksiköiden ohjeistusten ollessa lakisäätteiset niiden teksti myös pääasiassa mukailee laissa esiintyvää sanastoa itsemääräämisoikeuden kunnioittamiseen liittyvine määrittelyineen. Taulukossa 1 on esitetty tiivistetysti itsemääräämisoikeuden käsitteen sosiaalihoitoon ja lastensuojeluun liittyvä lainsäädännöllinen tausta keskeisin osin, kyseisen lainsäädännön sisällölliset lähtökohdat suhteessa itsemääräämisoikeuteen sekä itsemääräämisoikeuden oikeudelliseen sääntelyyn ja käytännössä tapahtuvaan huomioimiseen liittyvät puutteet.

Taulukko 1. Itsemääräämisoikeuden toteutumiseen liittyvä oikeudellinen sääntely keskeisin osin, itsemääräämisoikeuden toteutumista koskevan oikeudellisen sääntelyn sisällölliset lähtökohdat sekä itsemääräämisoikeuden oikeudelliseen sääntelyyn ja käytännössä tapahtuvaan huomioimiseen liittyvät puutteet sosiaalihuollon ja lastensuojelun yhteydessä.

	Sosiaalihuolto	Lastensuojelu
Itsemääräämisoikeuden toteutumista koskeva oikeudellinen sääntely	Perustuslaki 731/1999 Sosiaalihuollon asiakaslaki 812/2000 HE 137/1999 Sosiaalihuoltolaki 1301/2014 Hallintolaki 434/2003 Laki yksityisistä sosiaalipalveluista Julkisuuslaki 621/1999 Henkilötietolaki 53/1999	Perustuslaki 731/1999 Sosiaalihuollon asiakaslaki 812/2000 HE 137/1999 Sosiaalihuoltolaki 1301/2014 Hallintolaki 434/2003 Laki yksityisistä sosiaalipalveluista 922/2011 Lastensuojelulaki 417/2007
Itsemääräämisoikeuden toteutumista koskevan oikeudellisen sääntelyn sisällölliset lähtökohdat	Oma mielipiteenmuodostus/ tahdonilmaisu Oikeus saada itseä koskevaa tietoa/ päättää itseä koskevista asioista/ osallistua itseä koskevaan päätöksentekoon ja toteuttaa päätös Hlö kompetentti käyttämään itsemääräämisoikeuttaan, kun kykeneväinen ymmärtämään asian kannalta erilaiset vaihtoehdot, arvioimaan vaihtoehtojen seuraukset ja päättämään asiaansa tarvittavan ratkaisun	Lapsella oikeus saada ikää ja kehitystasoa vastaavalla tavalla tietoa itseä koskevassa lastensuojeluasiassa ja lapsen mielipiteisiin kiinnitettävä erityistä huomiota 12 vuotta täyttäneellä lapsella oikeus käyttää puhevaltaa ja oikeus tulla kuulluksi hallintolain mukaisesti Lastensuojelulaitoksissa mahdollisuus lastensuojelulain nojalla rajoitustoimenpiteiden käyttöön, joilla puututaan lapsen itsemääräämisoikeuteen Lastensuojelulaitosten oma- valvontasuunnitelma; kirjallinen rajoitustoimenpiteitä koskeva ohjeistus ja suunnitelma rajoitustoimenpiteiden käytön tarpeen vähentämiseksi
Itsemääräämisoikeuden oikeudelliseen sääntelyyn ja käytännön huomioimiseen liittyvät heikkoudet	Kyvykkyyden ja yksityisyyden huomioimiseen liittyvien teemojen vähäinen huomioiminen Valinnan vapauden vahvistaminen usein näennäistä	Rajoitustoimenpiteitä koskeva yksityiskohtainen sääntely lapsen kyvykkyyksien tukemisen jäädessä taka-alalle Lapsen itsemääräämisoikeuden/ osallisuuteen tähtäävien keskustelujen tai menetelmällisten työkalujen käyttö usein aikuislähtöistä

Viimeiseksi tässä luvussa on tarkasteltu Michel Foucault`n valtaa koskevien analyysien keskeisiä näkökohtia. Äärimmilleen tiivistettynä ja yleisellä tasolla määriteltynä vallankäytössä voi Foucault`n käsityksen mukaan sanoa olevan kyse toimintaan kohdistetusta toiminnasta. Tällä Foucault tarkoittaa sitä, että valtaa käyttävä osapuoli pyrkii suuntaamaan vallankäytön kohteena olevan osapuolen toiminnan kohti haluamaansa tavoitetta. Valta ei siten ole lähtökohtaisesti tukahduttavaa tai väkivaltaista vaan tuottavaa ja ohjaavaa, ja sillä tähdätään tietyin keinoin asetettuihin päämääriin. Foucault`n mukaan valtasuhteet vaikuttavat käytännöissä, ja käytäntöjen kokonaisuutta voidaan kuvata käsitteellä dispositiivi, joka koostuu sekä käytännöistä että niiden välisistä suhteista. Foucault`laisessa ajattelussa vallan voi tulkita olevan perustaltaan arvoneutraali asia, ei siis sinällään hyvää tai huonoa, mutta sen sijaan vallankäytön päämäärien ja keinojen moraalista ja poliittista oikeutusta voidaan arvioida. Vallankäyttöä esiintyy Foucault`n mukaan kaikissa ihmisten välisissä suhteissa, ja ihmiset käyttävät valtaa sekä yksityiselämässä että julkisella alueella. (Ks. myös Alhanen 2014, 17.) Viranomaiset ovat modernien yhteiskuntien yksi merkittävimmistä valtaa käyttävistä tahoista ja heidän vallankäyttönsä on nähty laajenevan jatkuvasti; esimerkiksi lastensuojeluvallan on todettu kietoutuvan osaksi pitkää historiallista prosessia, jossa julkinen valta vähitellen laajenee myös perhesuhteiden alueelle (Alhanen 2014, 18).

Nähdäkseni yksi tapa lähestyä rajoitustoimenpiteiden käyttöön liittyvää vallankäyttöä Foucault`n ajattelun nojalla on tarkastella rajoitustoimenpiteiden käyttöä käytännön tai käytäntöjen näkökulmasta. Käytännöissä on lastensuojelun kentällä kyse vakiintuneista toimintatavoista, joilla lastensuojelu konkreettisesti toteutetaan, ja yksittäisiä käytäntöjä ovat esimerkiksi lastensuojelutarpeen selvitykset, huostaanotot ja sijaishuollon rajoitustoimenpiteiden käyttöä koskevat kirjaamisvelvoitteet. Lastensuojelutyössä käytännön työtä ohjaa voimakkaasti lainsäädäntö (keskeisesti lastensuojelulaki, jossa määritellään lastensuojelun vallankäytön oikeutus ja sosiaaliviranomaisten vallankäytön päämäärät ja keinot), jonka ohella siinä vaikuttavat erilaiset taloudelliset ja ideologiset käytännöt sekä sekalainen joukko työntekijöiden omaksumia työkäytäntöjä. Yksittäiset käytännöt muodostavat lastensuojelun alueella yhteen verkottuen käytäntöjen verkoston, jossa jokainen yksittäinen käytäntö on monitahoisessa riippuvuussuhteessa paitsi toisiin käytäntöihin lastensuojelun kentällä, myös muihin julkisten palvelujen käytäntöihin, kuten varhaiskasvatukseen, koulutoimen, poliisin ja hallinto-oikeuden käytäntöihin. Ollessaan kosketuksissa niin toistensa kuin toisten instituutioiden toimintatapojen kanssa lasten-

suojelun toimintatavat muuttuvat, mikä on tuottanut ja tuottaa käytäntöihin Suomessa huomattavaa valtakunnallista kirjoa. (Alhanen 2014, 18-24.)

Kaiken kaikkiaan käytäntöjen voi ajatella määrittävän, miten niiden puitteissa toimivat yksilöt hahmottavat toimintaansa, ja samalla ne ohjaavat sitä, millaisiksi näiden yksilöiden vallankäyttö muodostuu. Lastensuojelutyön käytännöt siis sisältävät itsessään tietynlaisia vallankäytön muotoja, ja lastensuojeluun sisältyvällä vallankäytöllä pyritään ohjaamaan toisten ihmisten toimintaa tiettyyn päämäärään. (Alhanen 2014, 23-24.) Tässä tutkielmassa tarkastellaan luvussa 4.3 sijaishuollon rajoitustoimenpiteisiin liittyvää lastensuojelualtaa käymällä lyhyesti läpi aiempien, rajoitustoimenpiteitä vallankäytön näkökulmasta käsittelevien tutkimusten, tuloksia. Lisäksi luvussa pyritään tutkielman empiirisessä osiossa esitettyjen tulosten nojalla tulkitsemaan foucault`laisiin valta- ja käytäntö -käsityksiin tukeutuen lastensuojelulaitosten toiminta-/ ohjeistuskäytäntöjen mahdollista merkitystä rajoitustoimenpiteiden käyttöön, etenkin niiden käyttöä koskeviin kirjaamiskäytäntöihin.

4 Rajoitustoimenpiteet empiiristen tutkimusten ja käsitteellisen jäsennyksen valossa

4.1 Lastensuojelulaitosten toimintaan liittyvä tutkimus Suomessa ja Ruotsissa

Nykymuotoisten lastensuojelun rajoitustoimenpiteiden käytöstä Suomessa on tarjolla niukasti ja vain hajanaista tutkimustietoa (ks. Tarkkinen & Forsberg 2013, 661), mutta kaiken kaikkiaan lastensuojelulaitosten toimintaan tai käytäntöihin kohdistuvaa, ja samalla laitoksissa lapsen edun ja suojelun puitteissa tapahtuvaa rajoittamista sivuavaa tutkimusta on kuitenkin jonkin verran viime vuosien aikana tehty. Esimerkiksi nuorten lastensuojelulaitoskokemuksiin liittyen Tarja Pösö (2004) on tutkinut koulukodeissa asuvien nuorten kokemuksia koulukodista tarkastelemalla koulukotia ja siellä asumista yhtäältä tilana ja toisaalta elämänvaiheena ja kuuntelemalla nuorten kokemuksia. Tutkimuksen mukaan nuorten koulukodissa asumisen kokemuksia leimaa ristiriitaisuus; koulukoti tarjoaa elämänvaiheena ja tilana monenlaisia mahdollisuuksia, mutta edellyttää samalla strategioivaa asennetta ja olemisen tapaa.

Lastensuojelun rajoittamistoimenpiteitä sivuten Taru Kekoni, Manu Kitinoja ja Tarja Pösö (2008) ovat tarkastelleet erityistä huolenpitoa koulukodeissa tavoitteenaan muun muassa täsmentää erityisen huolenpidon käsitettä ja paikkaa osana suomalaista lastensuojelua sekä kuvata erityisen huolenpidon laajuutta, toimintaa ja persussitoumuksia. Erityinen huolenpito on vuonna 2008 voimaan tulleen lastensuojelulain mukaista toimintaa, ja lastensuojelun sijaishuollossa toteuttava toiminta katsotaan lain mahdollistamien rajoittamiskäytäntöjen piiriin. Kekonin ym. tutkimuksen mukaan nuorten kuvauksissa erityisestä huolenpidosta korostuivat rajoittamisen ja jatkuvan valvonnan teemat, kun taas työntekijöiden kannanotoissa painottuivat pyrkimys aikuisten jatkuvaan läsnäoloon. Erityisen huolenpidon erityisyys ei tutkimuksessa juurikaan noussut esiin.

Ulkomaisten käytäntöjen ja tutkimuksen hyödyntäminen on sekä rajoitustoimenpiteisiin että ylipäätään lastensuojelulaitoksiin ja niiden toimintaan kohdistuvassa tutkimuksessa järjestelmä- ja kulttuurierojen vuoksi haasteellista (Pösö & Jahnukainen & Kekoni 2004, 7; Tarkkinen & Forsberg 2013.) Eri maiden järjestelmäerot käyvät ilmi Claes Levinin (2004) tekemästä tutkimuksesta, jossa on – ruotsalaisen lastensuojelujärjestelmän

ja -laitosten toimintakäytäntöihin ja samalla löyhästi myös rajoitustoimenpiteiden käyttöön liittyen – tarkasteltu seurantatutkimuksen avulla 1980-90-luvuille ajoittuvalla ajanjaksolla ruotsalaisessa suljetussa nuoriso- tai koulukodissa tehtävää työtä, sen tuloksellisuutta ja laitokseen sijoitettujen nuorten kokemuksia laitoksessa annetun hoidon jälkeen. Levinin (2004, 263, 267) mukaan Ruotsi on ainoana Skandinavian maana käyttänyt julkisen lastensuojelujärjestelmänsä puitteissa laajalti pakkokeinoihin perustuvia, suljettuja laitoksia nuorten rikoksenteekijöiden ja huumeidenkäyttäjien kasvatuksessa ja hoidossa. Vuonna 2002 Ruotsissa on Levinin (2004, 263-264, 267-268) mukaan ollut noin 30 valtion laitoshoidon alaisuudessa toimivaa vaihtelevankokoista ja eriasteisesti erikoistunutta ”erityisvalvontakotia”, nuoriso- tai koulukotia. Niiden ylläpito on perustunut pakkotoimenpiteille, sijoitusajat ovat olleet kestoiltaan epämääräisiä (maksimissaan siihen asti kun nuori täyttää 21 vuotta) ja niissä on käytetty laitospohjaisesti erikoistuen hoito- tai työskentelymenetelminä muun muassa kognitiivista käyttäytymisterapiaa, perheterapiaohjelmia ja päihteiden väärinkäyttäjille AA-ohjelmia.

Levinin tutkimuksen (2004) mukaan ruotsalainen nuorisokoti-instituutio ei kuntouta nuoria laitoksen ulkopuoliseen normaalielämään, vaan nuoret pikemminkin sopeutuvat laitokseen ja käyttäytyvät siellä odotusten mukaisesti, tai – kuten Goffman (1961/1997) käsittääkseni pitkälti samaa tarkoittavan asian ilmaisee – he muuttuvat siellä laitosasukkaiksi. Ruotsalaisissa suljetuissa nuorisokodeissa sopeutumisesta instituution keinotekoiseen maailmaan tulee Levinin näkemyksen mukaan onnistuneen hoidon mitta, mutta nuoret eivät näissä laitoksissa omaksu niitä valmiuksia ja taitoja, joita he tarvitsisivat kyetäkseen solmimaan ”normaaleja” ystävyysuhteita tai käymään ”tavallisissa” töissä. Henkilökunnan näkökulmasta suurimmat työskentelyä haittaavat tekijät näyttivät Levinin tutkimuksessa liittyvän laitosten ”hoitoideologian” ja vankeudessa pitämisen ristiriitaan; henkilökunnan pyrkimykset hoitaa, kasvattaa ja kuntouttaa törmäävät jatkuvasti siihen, että heiltä edellytetään myös kontrollia ja rankaisemista. Käytännössä nuorisokodin henkilökunta Levinin arvion mukaan onkin lähes mahdottoman tehtävän edessä, kun laitoksen odotetaan olevan samanaikaisesti niin rangaistuslaitos, hoitolaitos kuin oppilaitoskin. Syyksi siihen, miksi nuorisokoti-instituutiota on Ruotsissa ylläpidetty huolimatta laitosten heikoista tuloksista hoitoperspektiivistä katsottuna, Levin näkee sen, että nuorisokoti-instituutio täyttää yhteiskunnassa muita tärkeitä tehtäviä, joiden valossa sitä arvioidaan; henkilökunta tekee nuoriso- tai koulukodissa moraalista työtä, joka saa legitimitteettinsä perheen ideasta.

4.2 Rajoitustoimenpiteet lapsen itsemääräämisoikeuden toteutumiseen liittyvien empiiristen tarkastelujen näkökulmasta

Tutkielman empiirisessä osiossa on lapsen itsemääräämisoikeus mielletty ensisijaisesti lapsen kuulemisen ja mielipiteen selvittämisen kunnioittamiseksi. Empiirisen osion analyysissä ilmeni, että päätösasiakirjojen perusteella lasten itsemääräämisoikeus tulee lasten kuulemisen osalta huomioiduksi lastensuojelulaitoksissa rajoitustoimenpiteitä käytettäessä melko puutteellisesti. Lisäksi lastensuojelulaitosten sisäisten ohjeistusten tarkastelu osoitti, että niissä etenkin lapsen kuulemista ja mielipiteen selvittämistä koskeva ohjaaminen rajoitustoimenpiteisiin liittyen on varsin niukkaa, ja siten myös ohjeistusten näkökulmasta tarkasteluna lasten itsemääräämisoikeus ei lastensuojelun rajoitustoimenpiteisiin liittyen näyttäisi kaikilta osin riittävässä määrin toteutuvan. Ohjeistukset eivät useinkaan näyttäisi myöskään täyttävän lain (sosiaalihuollon asiakaslaki ja yksityisistä sosiaalipalveluista annettu laki) tai Valviran asettamia velvoitteita koskien rajoitustoimenpiteiden käytön ohjeistamista lastensuojelulaitoksissa.

Tutkielman empiirisen osion tulokset ovat joiltakin osin yhteneviä nuoren kuulemisen ja mielipiteiden tarkastelun osalta suhteessa Mari Koskelan (2013) sosiaalityön pro gradu -tutkielmassa saamiin tuloksiin koskien lapsen mielipiteen näkymistä rajoitustoimenpiteisasiakirjassa. Koskela on tutkimuksessaan tarkastellut rajoitustoimenpiteiden käytön perusteluja ja lapsen mielipiteen ilmenemistä kahdesta julkisen sektorin ylläpitämästä lastensuojelulaitoksesta kerätyn asiakirja-aineiston perusteella. Koskelan (2013, 73-77) – samoin kuin omien asiakirja-aineistosta tekemiäni havaintojen – mukaan lapsen mielipide rajoitustoimenpiteeseen kirjataan usein hyvin lyhyesti, ja useissa kirjauksissa lapsen varsinainen mielipide, miksi hän esimerkiksi on toimenpidettä vastustanut tai miksi ei ole vastustanut, näyttäisi jäävän ilman mainintaa. Toisin sanoen lapsen osallisuuden näkyminen mielipiteen sisällöllisen ja tilannesidonnaisen kuvailemisen osalta vaikuttaisi lastensuojelulaitosten asiakirjadokumentoinnissa olevan melko puutteellista. Tosistaan Koskelan ja tämän tutkielman empiirisen osion tulokset eroavat siinä, että Koskelan (2013, 74) mukaan rajoitustoimenpidepäätösasiakirjoihin ei useinkaan kirjata lapsen mielipiteen selvittämisen tapaa, kun tässä tutkielmassa saatujen tulosten perusteella asiakirjoihin näytettäisiin varsin usein kirjattavan lapsen kuulemisen ja mielipiteen selvittämisen tavaksi keskustelu lapsen kanssa rajoitustoimenpiteestä ja siihen johtaneista syistä.

4.3 Rajoitustoimenpiteet ja sosiaalityö foucault`laisen valtakäsityksen näkökulmasta

Minna Kivipellon (2006, 70-76) mukaan Foucault`n teoria kuuluu niin sanottuihin heikkoihin tai maltillisiin postmoderneihin kriittisiin teorioihin, joille on ominaista näkemys, että havaintojen ulkopuolinen todellisuus on olemassa kerrostuneesti tai että ensisijaisesti kiinnostuksen kohteena on kielellisesti tuotetun todellisuuden tutkiminen. Foucault`n teorian ohella postmoderneihin kriittisiin teorioihin lukeutuvat Kivipellon mukaan postmoderni kriittinen feminismi ja postmoderni kriittinen sosiaalityö. Foucault`n teorian tapaan viimeiseksi mainitussa suuntauksessa vallan käsitteellä on keskeinen asema, ja postmodernin kriittisen sosiaalityön on nähty ottaneen vallan määrittelyyn vaikutteita Foucault`lta (Gray & Webb 2013, 81-82). Esimerkiksi keskeisiin postmodernin kriittisen sosiaalityön kehittäjiöihin lukeutuvan Jan Fookin (2012, 53-54, 60) mukaan valta on rakenteellista ja poliittista, minkä lisäksi se on verkostoitumista. Fook (2012, 106-111, 120) puhuu kriittisestä rekonstruktiiivisesta prosessista, jota voidaan käytännön sosiaalityössä käyttää voimaannuttamiseen. Fookin mukaan prosessi sisältää neljä vaihetta, joista ensimmäinen on dekonstruktio, jolla Fook tarkoittaa vallan rakenteiden ja suhteiden tunnistamista ja analysointia. Toisessa vaiheessa, vastustuksessa, taas on kyse vallan rakenteiden ja suhteiden kyseenalaistamisesta, ja kolmas vaihe sisältää vallitsevien ja puuttuvien vallan rakenteiden ja suhteiden luokittelun. Prosessin neljänneksi vaiheeksi Fook nimeää rekonstruktion eli uudelleen rakennusvaiheen, jolla hän viittaa olemassa olevien vallan rakenteiden ja suhteiden muuttamiseen ja uusien diskurssien ja rakenteiden luomiseen.

Yleisesti ottaen postmoderneja kriittisiä teorioita sosiaalityön kriittiseen arviointiin sovellettaessa on Minna Kivipellon (2006, 70-76) mukaan keskeistä huomion kiinnittäminen siihen, millaiset asiat tuottavat tasa-arvoista ja oikeudenmukaista todellisuutta esimerkiksi sosiaalityön asiakastilanteissa, ja arvioinnin kohdistaminen näihin kysymyksiin tuotettujen vuorovaikutus- ja puhetilanteiden diskursiivisten käytäntöjen valossa. Foucault`a sosiaalityön kriittiseen arviointiin sovellettaessa voidaan arviointi kohdistaa erilaisten diskurssien, eli keskustelun, puheen ja tekstien tuottamiseen, esimerkiksi analysoimalla diskurssianalyysin avulla erilaisia kirjallisia dokumentteja, kuten päätöksiä ja muistioita, diskurssien muodostamista luonnehtivat institutionaaliset olosuhteet tunnistetaan.

Yksi tapa lähestyttävässä lastensuojeluvallasta Foucault'n valtakäsitykseen sisältyvään käytännön käsitteeseen tukeutuen on keskittää huomiota siihen, miten lastensuojelun käytännöissä toimivat ihmiset, etenkin lastensuojelun ammattilaiset, mieltävät toimintansa kohteen ja itsensä toimijoina (Alhanen 2014, 23). Tämän tutkielman empiirisen aineiston puitteissa ei ole ollut mahdollista selvittää lastensuojelulaitoksissa työskentelevien ammattilaisten näkemyksiä asiakkaistaan, heille tarjottavista palveluista tai omaa asemaansa suojeluvallan käyttäjinä, mutta nähdäkseni käytäntöjen merkitystä lastensuojelun rajoitustoimenpiteiden käyttöön tai niistä kirjaamiseen voi pohtia yksiköiden sisäisten ohjeistusten ja päätösasiakirjakirjausten kautta. Näkemykseni mukaan voidaan ajatella, että lastensuojelulaitoksissa rajoitustoimenpiteiden käyttöä ohjaavat käytännöt – ja niihin liittyen yksiköiden kirjalliset ohjeistukset – suurelta osin määrittelevät esimerkiksi sen, millä tavoin rajoitustoimenpiteiden käyttöön yksikössä suhtaudutaan, mihin seikkoihin päätösasiakirjauksissa kiinnitetään huomiota ja minkälainen painoarvo lapsen itsemääräämisoikeudelle rajoitustoimenpiteitä käytettäessä tai niiden käyttöön liittyvissä kirjauksissa annetaan. Laki raamittaa kaikkien ohjeistusten sisältöä, mutta yksiköiden ohjeistusten muoto ja sisältö vaihtelevat yksiköittäin/palveluntuottajittain riippuen käsittääkseni pitkälti yksikön johdon ja henkilökunnan lain sisällön tulkinnoista sekä paikallisesti muovautuneista toimintakäytännöistä. Toisaalta ohjeistuksilla ja niihin sisältyvillä määrittelyillä saatetaan laitosten johdon taholta ohjata työntekijöitä myös tietoisesti rajoitustoimenpiteiden käyttöön tai niistä kirjaamiseen tietynsuuntaisesti, ja tällöin ohjeistusten voi varsin selkeästi ajatella itsessään sisältävän tietynlaista valankäyttöä, jonka tarkoituksena on ohjata työntekijöiden toimintaa tiettyyn suuntaan.

Tutkielman empiirissä analyseissa on tulkintani mukaan nähtävissä viitteitä siitä, että lastensuojelulaitoksen toimintakäytännöillä, toisin sanoen tässä tarkasteluyhteydessä yksikön kirjallisilla ohjeilla, on merkitystä siihen, miten esimerkiksi lapsen kuulemiseen rajoitustoimenpiteitä käytettäessä suhtaudutaan – tai ainakin siihen, miten siitä rajoitustoimenpideasiakirjoihin dokumentoidaan. Se, mitä ohjeistuksissa lapsen kuulemisesta ja mielipiteen selvittämisestä sanotaan, tai jos niistä ei ole lainkaan mainintoja tai ohjeet kokonaisuudessaan ovat varsin niukat tai epäselvät, näyttäisi ainakin jossain määrin ohjaavan päätösasiakirjojen kirjaamista. Tästä johtuen olisikin tärkeää, että lastensuojelulaitoksissa kiinnitettäisiin huomiota niin rajoitustoimenpiteiden käytön suulliseen kuin kirjalliseen ohjeistamiseen ja niiden selkeyteen. Ohjeistuksen ja ohjauksen ollessa puutteellista vaarana on, että lapsen itsemääräämisoikeus jää huomioimatta asianmukaisesti,

rajoitustoimenpiteiden käyttöön liittyvä vallankäyttö läpinäkymättömäksi ja ohjeistusten lainmukaisuus pitkälti toteutumatta.

Kaiken kaikkiaan edellä esitetyn perusteella voitaneen päätyä johtopäätökseen, että Foucault`n valtateoreettiset ajatukset, ja etenkin hänen käytännön käsitteensä – jota ehkä voidaan pitää hänen filosofiansa keskeisimpänä käsitteenä, jonka kautta hänen tuotantonsa kolme toisiinsa lomittuvaa tutkimuksellista juonetta tieto, valta ja etiikka avautuvat (esim. Juhila 2009, 50), tarjoavat mielekkään teoreettisen lähtökohdan lastensuojelun rajoitustoimenpiteisiin liittyvän vallankäytön tutkimiseen. Ja lisäksi, Foucault`n käytännöistä lähtevillä tutkimuksilla on merkitystä paitsi sosiaalityöhön kytkeytyvän vallankäytön tarkasteluun, nähdäkseen myös sosiaalityölle ”käytäntöprofessiona” ylipäättään. Kuten Kirsi Juhila (2009, 50) toteaa, voidaan sosiaalityön käytäntöjä Foucault`n osoittamalla tavalla tutkimalla vastata useisiin tärkeisiin kysymyksiin, kuten valtaulottuvuuteen liittyen siihen, millaisia hallinnan käytäntöjä sosiaalityössä kytkeytyy sosiaalisten ongelmien käsittelyyn ja toivottuun elämään ohjaamisen prosesseihin. Lähtiessään liikkeelle käytännöistä ja niiden tutkimisesta, tulee Foucault`n teoriassa huomioiduksi myös sekä yksilön että rakenteiden samanaikainen läsnäolo. Yhtäältä käytännöt ovat ainutlaatuisia, tietyssä hetkessä tapahtuvia tilanteita, mutta toisaalta niissä toistetaan vakiintuneita määrittely- ja toimintatapoja. Keskeisenä foucault`laisen käytäntöjen tutkimuksen tavoitteena on pidetty sen näkyväksi tekemistä, kuinka totena tai ainoina mahdollisina pitämämme asiat ovat toimintaa ja tekemistä (toisin sanoen käytäntöä) ja siten aina suhteellisia ja tulkinnallisia. (Juhila 2009, 51.)

Lisäksi, kuten Kirsi Juhila (2009, 53) kirjoittaa, sosiaalityötä voidaan jäsentää Foucault`n ajattelussa vahvasti esiintyvän normaalistamisen prosessiin liittyvän ajattelun kautta, mikä myös tekee siitä sosiaalityön kannalta merkittävän ”yleisen tason” yhteiskunnallisen teorian. Sosiaalityössä on pitkälti kyse, kuten Juhila (2009, 54) esittää, Foucault`n filosofian ydinteemoihin kuuluvasta ajattelusta yhteiskunnallisista normeista poikkeavien yksilöiden normaalistavasta objektivoinnista sekä itsereflektiivisyyteen kannustavasta subjektivoinnista, joista jälkimmäisen kohdalla on kyse siitä, että sosiaalityöntekijät kannustavat asiakkaita heitä kohdatessaan oman poikkeavuuden ymmärtämiseen ja normien mukaisen elämän tavoittelemiseen siten, että siitä tulee ihmisten oma itsereflektiivinen projekti. Normalistaminen ja itsereflektiivisyyteen kannustaminen sosiaalityön käytännöissä kytkeytyy taas tiiviisti Foucault`n tuottavan vallan tematiikkaan; kaikki ihmiset ominaisuuksineen ovat tulosta subjektivoivasta vallankäytöstä,

toisin sanoen ihmisille ei vain tehdä asioita vaan jokainen tekee niitä myös itse, ja koska tekeminen tapahtuu erilaisissa suhteiden verkostoissa, on subjektivoiva valta aina relationaalista. Tämän kaltaisen valtakäsityksen voi tulkita kuvaavan sosiaalityön vuorovai-
kutuskäytäntöjä melko osuvasti; sosiaalityöntekijän roolina on ohjata asiakasta, ja tätä roolia toteutetaan tietynlaisessa valtasuhteiden verkostossa, jossa myös asiakas on osallinen määrittäen itseään tuon pelin kautta. (Ks. Juhila 2009, 56.)

Loppujen lopuksi Foucault`n filosofian ehkä keskeisin merkitys sosiaalityön käytännölle on ollut se, että teoria on kääntänyt ylösalaisin kaksi sosiaalityön ydinajatusta, ajattelun näyttöön perustuvan ja yksilökeskeisen sosiaalityön ensisijaisuudesta, ja häirinnyt siten kahta itsestään selvänä pidettyä sosiaalityön olettamusta: ideaa ulkopuolisesta empiirisesti mitattavissa olevasta todellisuudesta sekä pysyvästä sisäisestä subjektiivisuudesta. Sosiaalityön käytäntöjen erittelemine ja kyseenalaistaminen Foucault`n teorian kautta on tarjonnut mahdollisuuden ymmärtää sosiaalityö ristiriitaisena ja monitasoisena todellisuutena, ja käytäntöjen jatkuva arvioiminen ja kyseenalaistaminen taas on eettisesti kestävän sosiaalityön kannalta ensiarvoisen tärkeää. (Irving 2009, 50-51; Juhila 2009, 62-63.)

Kuten yhteiskuntatieteellisiin kysymyksiin kytkeytyvillä teorioilla aina, on myös Foucault`n teorialla vahvuuksiensa ohella myös heikkoutensa. Yhtenä Foucault`n teorian, samoin kuin muidenkin postmodernien kriittisten teorioiden, puutteena on pidetty sitä, että ne eivät useinkaan tarjoa kovin tarkkoja näkemyksiä arvioinnin käytännön toteutukseen. Lisäksi postmoderneja kriittisiä teorioita on arvosteltu siitä, että ne eivät tuo riittävästi esiin vaihtoehtoja sille, miten sosiaalisen oikeudenmukaisuuden toteutumista voitaisiin tukea ja edistää sekä siitä, että ne eivät tue muuttamaan kriittisessä arvioinnissa esiin nousseita sinällään kiinnostavia seikkoja haluttuun suuntaan, kuten parantamaan oikeudenmukaisuutta. (Kivipelto 2006, 76, 78.)

Tämän päivän yhtenä keskeisenä kriittisen sosiaalityön teoreettisena suuntauksena pidetään ns. antioppressiivista sosiaalityötä, joka sisältää piirteitä sekä modernista että postmodernista ajattelusta. Kyseisessä suuntauksessa on kyse ns. sorron vastaisesta teoriasta, jossa nähdään sorron olevan seurausta eri yhteiskuntakerrostumien välisistä eriarvoisista valtasuhteista, ja jonka mukaan sosiaalityöntekijöiden tulisi tarkastella kriittisesti sekä omaa asemaansa näissä rakenteissa että sosiaalityön käytännöissä esiintyviä sorron muotoja. Yhdeksi oleelliseksi antioppressiivisen suuntauksen heikkoudeksi

on nähty se, että rakenteellisia tekijöitä painotettaessa voivat asiakastapausten kannalta tärkeät yksilölliset tai psykologiset seikat jäädä huomioimatta. (Healy 2014, 191-194, 201-202.) Oman arvioni mukaan tämä yksilöllisten tekijöiden vähäinen huomioiminen on antioppressiivisen suuntauksen ohella myös sekä Foucault'n teorian että postmodernin kriittisen sosiaalityön keskeinen pulmakohta; keskitettäessä huomio käytännöissä tuotettavien ja ylläpidettävien vallankäytön muotojen tarkasteluun, voi tärkeä tieto tai huomiot asiakkaan psykologiseen käyttäytymiseen liittyvistä seikoista jäädä liiaksi takalalle, ja sillä olla pahimmassa tapauksessa vakavia seurauksia asiakkaan elämään. Lisäksi näkisin Foucault'n teorian keskeiseksi puutteeksi, kuten edellä nostettiin esiin, teorian tietynlaisen epämääräisyyden eli sen, että teoria ei mielestäni tarjoa kovinkaan selkeitä välineitä käytäntöjen tutkimisen toteutukseen.

5 Pohdinta

Tässä tutkielmassa on tarkasteltu kahdessa erillisessä, mutta toisiinsa tiiviisti kytkeytyvässä kokonaisuudessa, itsemääräämisoikeuden käsitteen lainsäädännöllistä taustaa ja sisällöllisiä lähtökohtia sosiaalihuollon ja lastensuojelun alueella, sekä pohdittu lapsen itsemääräämisoikeuden toteutumista lastensuojelun rajoitustoimenpiteitä käytettäessä tai niiden käytöstä ohjeistettaessa. Lisäksi tutkielmassa on selvitetty kirjallisuuden nojalla ranskalaisen filosofin Michel Foucault'n valtateoreettisen ajattelun keskeisiä lähtökoh-
tia, sekä tarkasteltu asiakirja-aineiston ja Foucault'n valtakäsityksen pohjalta lasten itsemääräämisoikeuden huomioimista sekä rajoitustoimenpiteiden käytön syitä ja peruste-
luja lastensuojelun rajoitustoimenpiteitä käytettäessä. Tutkielman kaksi kokonaisuutta on rakennettu pelkistetysti siten, että jälkimmäinen osio muodostaa tutkielman empiiri-
sen osion, ja ensimmäinen osuus sisältää empiirisiä analyyseja ohjanneen teoreettisen ja
käsitteellisen taustan. Tutkielman empiirinen osio on kirjoitettu omana raporttinaan
noin 1,5 vuotta tutkielman teoreettista kokonaisuutta aiemmin. Raportti on kirjoitettu
sosiaalityön opintoihin sisältyvällä käytännönopetusjaksolla Pohjois-Suomen aluehallin-
tovirastossa kevättalvella 2014 aluehallintovirastossa toteutettavaan ohjaus- ja valvonta-
työhön liittyen.

Tutkielman empiirisessä kokonaisuudessa on tarkastelu keskitetty asiakirja-aineistoon
perustuen lastensuojelulaitosten rajoitustoimenpiteiden käyttöön yhteydenpidon ja liik-
kumisvapauden rajoittamisen sekä kiinnipitotilanteiden osalta. Huomiota on kiinnitetty
rajoitustoimenpiteiden kokonais- ja asiakasmääriin, toimenpiteiden kokonaisuudessa
yksityisten lastensuojelulaitosten osalta viime vuosina mahdollisesti tapahtuneisiin
muutoksiin sekä rajoitustoimenpiteiden käytön syihin ja perusteluihin. Toiseksi empiiri-
sessä osiossa on selvitetty päätös- ja selvitysasiakirjojen pohjalta lapsen kuulemisen
toteutumista toimenpiteiden käytön yhteydessä sekä rajoitustoimenpiteiden käytön
huomioimista lapsen kasvun tukemisessa. Lisäksi sosiaalityön käytännönopetusjaksolla
toteutetussa raportissa on arvioitu yleisellä tasolla lastensuojeluyksiköissä laadittujen
rajoitustoimenpiteiden käyttöön liittyvien ohjeistusten sisältöä sekä esittämistapaa las-
tensuojelulain sisällön ja lapsen itsemääräämisoikeuteen sisältyvien näkökohtien poh-
jalta. Empiirisen osion kahden viimeiseksi mainitun tarkastelunkohteen on raporttia
laatiessa ajateltu ilmentävän lapsen itsemääräämisoikeuden huomioimista lastensuoje-
luyksiköissä.

Tutkielman empiirisen kokonaisuudessa on hyödynnetty pääasiassa kahta tutkimusaineistoa, joista ensimmäisen on muodostanut Pohjois-Suomen aluehallintoviraston toimialueen, toisin sanoen Pohjois-Pohjanmaan ja Kainuun alueen, lastensuojelulaitoksissa sosiaalialan ammattilaisten kahdesta edellä mainituista rajoitustoimenpiteistä puolen vuoden aikana vuonna 2013 laatimat asiakirjat. Toisena aineistona empiirisessä osiossa on hyödynnetty lastensuojelulaitosten/ palveluntuottajien sisäisiä kirjallisia ohjeistuksia rajoitustoimenpiteiden käytöstä. Tarkasteluissa ovat olleet mukana asiakirjat ja ohjeistukset kaikista alueen lastensuojelulaitoksista, mukaan lukien valtion ja kuntien ylläpitämät lastensuojelulaitokset sekä alueella laitosluvalla toimivat ammatilliset perhekodit (kaikkiaan 58 yksikköä). Tutkielman teoreettisessa osiossa on tutkimusaineistoina käytetty tutkimusaiheeseen liittyviä tieteellisiä tutkimuksia tai julkaisuja (lehtiartikkelit, kokoomateosten julkaisut, tutkimusraportit, väitöskirjat ja pro gradu –työt), lakeja ja niihin liittyviä soveltamisoppaita tai käsikirjoja sekä viranomaisten laatimia ohjeita. Lisäksi teoreettisessa osuudessa on aineistona hyödynnetty tutkielman empiirisessä osiossa saatuja tuloksia. Tutkielman empiriaa on analysoitu pääasiassa teoriaohjaavaa laadullista sisällönanalyysia hyödyntäen, ja teoreettisessa osiossa käsitteellistä jäsenmystä on lähestytty teoreettiseen tutkimusotteeseen/ kirjallisuuskatsaukseen liittyvien lähtökohtien pohjalta.

Tutkielman määrälliseen analyysiin pohjautuvat empiiriset tarkastelut osoittivat, että alueen lastensuojelulaitoksissa oli tehty puolen vuoden aikana vuonna 2013 yhteydenpidon rajoittamispäätöksiä 27, liikkumisvapauden rajoittamispäätöksiä 149 ja kiinnipitotilanteiden kirjallisia selvityksiä kahden yksikön tietojen puuttuessa 247. Lisäksi ilmeni, että yksityisten palveluntuottajien lastensuojeluyksiköissä tarkastelun kohteena olleiden rajoittamistoimenpiteiden käyttö oli asiakirja-aineistojen perusteella vuoteen 2010 verrattuna jossain määrin lisääntynyt. Viitteet rajoitustoimenpiteiden käytön kasvusta viime vuosien aikana voivat arvioni mukaan kertoa ensinnäkin siitä, että tarve rajoitustoimenpiteiden käytölle on lastensuojeluyksiköissä lisääntynyt. Toiseksi kyse voi pääasiassa – tai edellisen ohella – olla siitä, että yksiköiden henkilökunta on alkanut turvautua hoito- ja kasvatustehtävässään rajoitustoimenpiteiden käyttöön aiempaa herkemmin. Kolmanneksi kasvaneet rajoitustoimenpidemäärät voivat ilmentää ensisijaisesti sitä, että tietoisuus rajoitustoimenpiteiden käytöstä, käytön kirjaamisesta sekä toimenpiteisiin liittyvästä päätöksenteosta on yksiköissä muutaman viime vuoden aikana lisääntynyt, ja että päätöksiä ja selvityksiä on sen myötä alettu niissä aktiivisemmin kirjata.

Tutkielman kirjallisuuteen ja lakeihin nojaavissa osuuksissa ilmeni, että itsemäärääminen ja itsemääräämisoikeus ovat moniulotteisia ja -tulkintaisia käsitteitä. Siitä huolimatta itsemääräämisoikeus voidaan yleisellä tasolla määritellä ihmiselle kuuluvaksi moraaliseksi oikeudeksi tehdä vapaasti omaan elämäänsä liittyviä valintoja ja päätöksiä ja toteuttaa niitä. Tutkielmassa läpi käydyt tarkastelut osoittivat itsemääräämisoikeuden toteutumisen säätelyn perustan löytyvän perustuslaista, mutta keskeisesti sen toteutumisesta näyttäisi sosiaalihuollon alueella pyrkivän turvaamaan ns. sosiaalihuollon asiakaslaki ja sosiaalihuoltolaki, sekä lastensuojelun kontekstissa niiden ohella paitsi lastensuojelulaki, lapsen kuulemista koskevaan säätelyyn liittyen myös hallintolaki. Sosiaalihuollossa itsemääräämisoikeus osoittautui keskeisesti tarkoittavan oikeutta oman mielipiteen muodostukseen ja tahdonilmaisuum, oikeutta saada itseä koskevaa tietoa, oikeutta osallistua itseä koskevaan päätöksentekoon tai päättää itseä koskevista asioista sekä mahdollisuutta toteuttaa päätös. Lastensuojelun alueella lapsen itsemääräämisoikeudessa näyttäisi taas suurelta osin olevan kyse lapsen mielipiteiden huomioimisesta sekä lapsen oikeudesta saada ikää ja kehitystasoa vastaavalla tavalla tietoa itseä koskevassa lastensuojeluasiassa. Oman näkemykseni mukaan itsemääräämisoikeuden säätelyyn liittyvänä heikkoutena niin sosiaalihuollon kuin lastensuojelun alueella voi pitää sitä, että säätelyssä jää vähäiselle huomiolle kyvykkyyksien tukemiseen liittyvät teemat.

Aiemmissa itsemääräämisoikeuden toteutumista sosiaalihuollon palveluissa tai lastensuojelutyössä sivuavissa tutkimuksissa tai selvityksissä on todettu itsemääräämisoikeuden huomioimisen jäävän toisinaan puutteelliseksi. Tutkimuksin on esimerkiksi havaittu, että asumispalveluyksiköiden ja laitoshoidon järjestävien yksiköiden huolto- ja hoitokäytäntöjen yhteydessä niin asiakkaiden kuin omaisten kuunteleminen koetaan usein riittämättömäksi, ja lastensuojelutyössä lapsen osallisuus saattaa toteutua heikosti muun muassa siksi, koska keskustelujen tai lasten osallisuuden tähtäävien menetelmällisten työkalujen näkökulmat ovat usein aikuislähtöisiä (esim. Jämsä 2010; Kouvonen 2011). Tässä tutkielmassa lasten itsemääräämisoikeuden toteutumisesta esiin nousseet huomiot ovat samansuuntaisia. Tutkielman empiiriset analyysit osoittivat, että sekä päätösasiakirjojen että yksiköiden sisäisten ohjeistusten perusteella lasten itsemääräämisoikeus näyttäisi ainakin osittain toteutuvan Pohjois-Suomen aluehallintoviraston toimialueella toimivissa lastensuojeluyksiköissä rajoitustoimenpiteiden käytön yhteydessä melko puutteellisesti. Kuuleminen on esimerkiksi joissakin yksiköissä saatettu lähes poikkeuksetta jättää toteuttamatta vedoten hallintolakiin kuulemisen toteuttamatta jättämisen hyväksyttävistä perusteista. Toiseksi alueen lastensuojeluyksiköistä lähes joka toisella oli-

vat rajoitustoimenpiteitä koskevat sisäiset ohjeistukset osittain suppeat tai puuttuivat kokonaan, ja melko tyypillisesti ohjeistuksissa etenkin lapsen kuulemistä ja mielipiteen selvittämistä koskeva ohjaaminen liittyen rajoitustoimenpiteisiin näytti olevan varsin niukkaa. Lisäksi tutkielman aineistoista oli löydettävissä viitteitä siitä, että lapsen mielipide rajoitustoimenpiteeseen kirjataan asiakirjoihin usein hyvin lyhyesti tai sisällöllisesti suppeasti, ja näin ollen lapsen osallisuus näyttäisi käyvän lastensuojelulaitosten asiakirjadokumentoinneissa, mielipiteiden sisällöllisissä ja tilannesidonnaisissa kuvailuissa, melko vaillinaisesti ilmi (ks. myös Koskela 2013).

Itsemääräämiseen liittyvien tarkastelujen lisäksi tutkielmassa on käyty läpi Michel Foucault'n valtateoreettista ajattelua ja niin asiakirja- kuin ohjeistusaineiston pohjalta rajoitustoimenpiteiden käyttöön sisältyviä piirteitä Foucault'n valtakäsityksen näkökulmasta. Tutkielmassa esitetyn perusteella voitaneen Foucault'n sanoa mieltävän vallan hallintana, joka rakentuu diskursiivisissa käytännöissä ja jota toteutetaan toiminnassa. Valta on foucault'laisittain tuottavaa ja ohjaavaa, ja vallankäytössä on kyse toimintaan kohdistetusta toiminnasta. Keskeinen käsite Foucault'n ajattelussa on tulkintani mukaan ns. normalisoivan hallinnan käsite, jonka päämuodoiksi Foucault näkee yhtäältä yksilöihin ja heidän toimintaansa kohdistuvan kurivallan ja toisaalta koko väestön normalisoimiseen tähtäävän biopolitiikan. Foucault'n mukaan normalisoivalla hallinnalla ihmiset objektivoidaan subjekteiksi ikään kuin osoittamalla kullekin oma – muihin ihmisiin tietyssä suhteessa oleva – paikka normaalin ja epänormaalin jatkumolla, joskin jokaisen omasta paikasta huolimatta jatkumon epänormaalissa päässä olevat ihmiset ovat sen normaaliin päähän sijoituvia ihmisiä paremmin yksilöityjä. On esitetty, että sosiaalityössä ollaan tekemisissä erityisesti jatkumon epänormaaliin päähän asettuvien ihmisten kanssa, ja että sosiaalityö yhtenä normalisoivan hallinnan käytäntönä, tuottaen tietoa paitsi paikallisesti sosiaalityön instituutioiden omissa dokumenteissa myös valtakunnallisesti tilastoiden, ylläpitää itsekin tuota jatkumoa ja tuottaa yksilöivää tietoa kohderyhmistään kuten toimeentulotuen saajista tai lastensuojeluperheistä. Kaiken kaikkiaan Foucault ei joidenkin hänen ajatteluaan tulkinneiden tutkijoiden mukaan kuitenkaan kohdistaa analyysissään kritiikkiään ihmisiä yksilöivään dokumentointiin sinänsä, vaan hän ennen kaikkea haastaa työntekijät tai tutkijat kiinnittämään huomiota siihen, mitä ja millaisin seurauksin dokumentoidaan ja mitä jätetään dokumentoimatta. Toisin sanoen oleellista on eritellä sitä, millainen – tai kenen antama – tieto määrittyy arvokkaaksi ja millainen tai kenen antama ei. (Esim. Foucault 2014/1975, 246-262; Alhanen 2007; Juhila 2009.)

Tässä tutkielmassa päätösasiakirja-aineiston tarkastelu osoitti, että lainsäädäntö näyttäisi toimivan laajana kehyksenä ja ohjausmekanismina rajoitustoimenpiteitä käytettäessä; rajoitustoimenpiteistä sekä kiinnipidoilla että yhteydenpidon ja liikkumisvapauden rajoituksilla näytettäisiin tyypillisesti pyrkivän joko nuoren oman tai muiden, tai sekä nuoren oman että muiden, turvallisuuden takaamiseen, jonka katsotaan kiinnipitojen yhteydessä vaarantuvan useimmin nuoren aggressiivisen käytöksen – ja muiden rajoitustoimenpiteiden käytön kohdalla etenkin karkureissun, päihteiden käytön tai näiden molempien – seurauksena. Kyseisten kaltaisten perustelujen voitaneen tulkita kertovan ns. huolenpidollisen vallan läsnäolosta lastensuojelulaitoksissa rajoitustoimenpiteitä toteuttaessa (ks. myös Hoikkala 2011.), ja foucault`laiseen käsitteistöön nojaten niissä on nähdäkseni nähtävissä piirteitä normalisoivasta hallinnasta ns. kurivallan muodossa. Huolenpidolliseen valtaan voidaan Susanna Hoikkalan (2011) – joka on tutkinut lastensuojelulaitosten huume- ja päihdekontrollia – mukaan viitata ns. hoivaavan vallan käsitteellä, joka on lastensuojelun kontrollitilanteiden ohella usein luettavissa myös poliittisen tason dokumenteissa. Tästä johtuen voikin ehkä olla perusteltua myös pohtia, onko päihde- ja huumekontrolliin testeineen, sekä ainakin tiettyihin rajoitustoimenpiteisiin, liittyviä perusteluja ja tavoitteita ohjata lapsia päihteettömyyteen mahdollista nähdä osana Foucault`n esille nostamaa biopoliittista valtaa, jonka keskiössä ovat päihteettömään kansalaisuuteen ohjaaminen ja päihteiden aiheuttamien haittojen vähentäminen.

Toisaalta tutkielmassa on lähestytty lastensuojelulaitosten ohjeistuksia ja asiakirja-aineistoa foucault`laisesta tulokulmasta tarkastelemalla ohjeistusten sisältöä ja ulkoasua sekä yleisellä tasolla että suhteessa asiakirjojen itsemääräämisoikeutta sivuaviin kirjauksiin sekä pohtimalla asiakirjojen itsemääräämisoikeutta koskevia kirjauksia Foucault`n valtakäsityksen kautta. Tutkielman aineistoissa oli tulkintani mukaan nähtävissä viitteitä siitä, että lastensuojelulaitoksen kirjallisilla ohjeilla on merkitystä siihen, miten esimerkiksi lapsen kuulemiseen rajoitustoimenpiteitä käytettäessä suhtaudutaan – tai ainakin siihen, miten siitä rajoitustoimenpideasiakirjoihin dokumentoidaan. Jos esimerkiksi kuulemisesta oli yksikössä selkeä ohjeistus kuulemisen toteutuksesta, kriteereistä ja sitä säätelevistä laeista, oli kuuleminen toteutettu asiakirjojen kirjauksissa usein pitkälti ohjeistuksen sisällön mukaisesti. Vaikka laki raamittaa ohjeistusten sisältöä, saataan ohjeistuksilla ja niihin sisältyvillä määrittelyillä nähdäkseni ohjata laitosten johdon taholta työntekijöitä myös tietoisesti rajoitustoimenpiteiden käyttöön tai niistä kirjaamiseen tietynsuuntaisesti, ja tällöin ohjeistusten voi varsin selkeästi ajatella sisältävän valkankäyttöä, jonka tarkoituksena on ohjata työntekijöiden toimintaa tiettyyn suuntaan.

Vastaavasti jos yksikön ohjeistukset on laadittu hyvin suppeiksi tai niitä ei ole, voi laitoksen ajatella niin ikään käyttävän valtaa suhteessa asiakkaaseen; ohjeistuksen ollessa puutteellinen ei asiakkaan itsemääräämisoikeutta kunnioiteta siinä määrin kuin lain henki tai ohjeistusten laadintaa ohjaavat viranomaisohjeet edellyttävät. Lisäksi tilanteissa, joissa kuuleminen toteutetaan tai siitä dokumentoidaan tietoisesti siten, että kuuleminen tai kirjaukset tulevat ehkä lain mukaisesti toteutettua, mutta ei välttämättä todellisuudessa siten että lapsen osallisuus tulisi parhaalla mahdollisella tavalla huomioitua, voi työntekijän tulkita käyttävän valtaa lapseen. Tämän tutkielman aineiston puitteissa selkeää näyttöä edellisten kaltaisille vallankäyttötilanteille ei ole ollut mahdollista löytää, mutta viitteitä ohjeistusten ja kirjausten välisistä yhteyksistä sekä siitä, että joissakin kirjauksissa oli ehkä tietoisesti nostettu esiin tiettyjä asioita ja jätetty tiettyjä pois – ja näin ollen vallankäytöstä Foucault`n tarkoittamassa mielessä – oli aineistossa mielestäni nähtävissä.

Kaiken kaikkiaan tutkielmassa esitetyn perusteella on arvioni mukaan perusteltua todeta, että Foucault`n valtakäsitteistö on käyttökelpoinen teoreettinen lähtökohta lastensuojelulaitosten päätösasiakirja-aineiston, tai ylipäätään sosiaalityön instituutioiden dokumenttien, erittelyyn sekä käytännön sosiaalityössä että sosiaalityötä tieteellisesti tutkittaessa. Tutkimuksellisesti sen pohjalta on käsittääkseni mielekästä tarkastella sosiaalityön käytäntöjä myös toisenlaisten aineistojen, esimerkiksi haastattelujen, avulla. Tässä työssä lastensuojelulaitosten rajoitustoimenpidekirjauksia on ollut mahdollista lähestyä Foucault`n ajattelun pohjalta yhtäältä tarkastelemalla päätösasiakirjojen syitä ja perusteita (ns. hoivaavan vallan ja normalisoivan hallinnan käsitteiden kautta), sekä toisaalta lasten itsemääräämisoikeuden toteutumista asiakirjojen kirjausten tai kirjaamatta jättämisen, ja lastensuojelulaitosten rajoitustoimenpiteitä koskevien ohjeistusten sisällön ja rakenteen, kautta.

Yleisesti ottaen sosiaalityön näkökulmasta ajateltuna Foucault`n teorian keskeisenä ansiona voidaan ehkä pitää sitä, että sen avulla sosiaalityön käytäntöjä tutkimalla voidaan vastata moniin oleellisiin kysymyksiin kuten siihen, millaisia hallinnan käytäntöjä sosiaalityössä kytkeytyy sosiaalisten ongelmien käsittelyyn ja toivottuun elämään ohjaamisen prosesseihin. Lisäksi Foucault`n teoriassa tulee huomioiduksi sekä yksilön että rakenteiden samanaikainen läsnäolo, ja sen avulla on mahdollista pyrkiä tekemään näkyväksi sitä, kuinka totena tai ainoana mahdollisina pitämämme asiat ovat toimintaa ja tekemistä (toisin sanoen käytäntöä) ja siten aina suhteellisia ja tulkinnallisia. (Ks. myös

Juhila 2009.) Arvioni mukaan Foucault`n teorian huomattavana pulmakohhtana taas voi pitää sitä, että teoriassa jää liian vähäiselle huomiolle ihmisten psykologiseen käyttäytymiseen liittyvät seikat, millä voi käytännön sosiaalityössä olla pahimmassa tapauksessa vakavia seurauksia asiakkaan elämään. Lisäksi näkisin Foucault`n teorian keskeiseksi puutteeksi teorian tietynlaisen epämääräisyyden eli sen, että teoria ei tarjoa kovinkaan selkeitä välineitä käytäntöjen tutkimisen toteutukseen.

Loppujen lopuksi on vielä ehkä hyvä nostaa esiin, että lastensuojelulaitosten rajoitustoimenpiteet ovat mitä luultavimmin haastavia päätöksentekotilanteita, joissa sosiaalialan ammattilaisen rooli yhtäältä auttajana ja toisaalta kontrolloijan on varsin ristiriitainen. Näin ollen käytännön rajoitustoimenpidetilanteissa ei useinkaan ole kyse pelkäästään juridisesta tai vallankäytön ulottuvuudesta, vaan rajoitustoimenpiteet ovat myös suhde- ja suojelullista työtä, jossa lapsen ja henkilökunnan kohtaaminen ja vuorovaikutus ovat keskeisessä asemassa. Näiden näkökulmien painottamisen voi ajatella korostavan lapsilähtöistä lastensuojelutyötä ja lapsen osallisuutta, ja jatkossa rajoitustoimenpiteisiin kohdistuvaa tutkimusta voisi olla perusteltua laajentaa kohti lasten huolenpitosuhteita tai rajoitustoimenpiteiden laitosyhteisöllistä ulottuvuutta, joista joidenkin arvioiden mukaan on toistaiseksi tarjolla niukasti julkista keskustelua ja ohjeistusta. Esimerkiksi luottamus ja avoimuus lapsen ja henkilökunnan välillä voi ehkäistä rajoitustoimenpiteitä tai tehdä niiden käytön tilanteista enemmän suojelullisesti painottuneita, kuin vallan ja kontrollin sävyttämiä tilanteita. (Ks. Tarkkinen & Forsberg 2013.)

Hanna Tarkkinen ja Hannele Forsberg (2013) ovat todenneet, että rajoitustoimenpiteiden perusteiden riittävän yksityiskohtaisella kirjauksella sekä sillä, että kirjauksissa kuuluu myös lapsen ääni, lisää rajoitustoimenpiteiden läpinäkyvyyttä ja ehkäisee vallan väärinkäyttöä. Tässä tutkielmassa kävi ilmi, että lapsen kuulemisen ja mielipidettä koskevien asiakirjakirjausten osalta lapsen ääni ei dokumenteissa aina näyttäisi tulevan kovinkaan hyvin esiin, mutta toisaalta asiakirjojen rajoitustoimenpiteiden käytön syissä ja perusteluissa (etenkin kiinnipitojen osalta) lapsen suhtautuminen toimenpiteen käyttöön oli useissa päätöksissä tai kirjallisissa selvityksissä kirjattu näkyviin; lapsen oli esimerkiksi mainittu tilanteissa kohdistaneen työntekijään raivoa tai suuttumusta. Vaikka kirjaamiseen panostaminen saattaa lastensuojelulaitosten työntekijöiden mielestä arjen työkiireissä tuntua epäoleelliselta, lisäävät huolelliset, yksityiskohtaiset ja lainmukaiset kirjaukset työn läpinäkyvyyttä ja parantavat niin lapsen kuin työntekijän oikeusturvaa. Lastensuojelulaitokset eivät yksinään vastaa rajoitustoimenpiteiden käytöstä ja

niistä laadittavien kirjausten lainmukaisuuden toteutumisesta, vaan valvontavastuu niistä on myös lapsen asioista vastaavalla sosiaalityöntekijällä sekä valvovalla viranomaisella. Tästä johtuen lastensuojelulaitosten olisikin ehkä sisäisessä työssään hyvä kiinnittää ennen kaikkea huomiota – kuten Tarkkinen ja Forsberg (2013) ovat todenneet – ammatillis-eettisen suhdetyön elementtien punnintaan ja niiden dokumentointiin, joka voisi rajoitustoimenpiteiden riittävän tarkkojen perustelujen ja lapsen osallisuuteen liittyvien kirjausten ohella olla yksi keino paitsi lisätä työn läpinäkyvyyttä ja vähentää valvan väärinkäytön riskiä, myös nostaa esiin lastensuojelun laitostyön toimivia käytäntöjä tai kehittämistarpeita.

Lähteet

- Alasuutari, Pertti (2005): Yhteiskuntatutkimuksen etiikasta. Teoksessa Räsänen, Pekka & Anttila, Anu-Hanna & Melin, Harri (toim.): Tutkimus menetelmien pyörteissä. Sosiaalitutkimuksen menetelmät ja valinnat. PS-kustannus. Jyväskylä, 15-28.
- Alhanen, Kai 2007: Käytännöt ja ajattelu Michel Foucault'n filosofiassa. Gaudeamus. Helsinki.
- Alhanen, Kai 2014: Vaarantunut suojeluvälä. Tutkimus lastensuojelujärjestelmän uhkatekijöistä. Terveiden ja hyvinvoinnin laitos. Helsinki.
- Eskola, Jari 2001: Laadullisen tutkimuksen juhannustaiat. Laadullisen aineiston analyysi vaihe vaiheelta. Teoksessa Aaltola, Juhani & Valli, Raine (toim.): Ikkunoita tutkimusmetodeihin II. Näkökulmia aloittelevalle tutkijalle tutkimuksen teoreettisiin lähtökohtiin ja analyysimenetelmiin. PS-kustannus, Jyväskylä, 133-157.
- Fook, Jan 2012: Social Work: A Critical approach to Practice. 2nd edition.
- Foucault, Michel 2014: Tarkkailla ja rangaista. Suom. Eevi Nivanka. Alkuperäinen teos *Suveiller et punir* vuodelta 1975. Helsinki. Otava.
- Goffman, Erwing 1997: Minuuden riistäjät. Tutkielma totaalisista laitoksista. Suom. Auli Tarkka & Riitta Suominen. Alkuperäinen teos *Asylums. Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates* vuodelta 1961.
- Gray, Mel & Webb, Stephen A. 2009: Critical Social Work. Teoksessa Gray, Mel & Webb, Stephen A. (toim.): *Social Work Theories and Methods*. Sage. Los Angeles, 76-85.
- Hallintolaki 6.6.2003/434.
- HE 137/1999: Hallituksen esitys Eduskunnalle laeiksi sosiaalihuollon asiakkaan asemasta ja oikeuksista sekä sosiaalihuoltolain muuttamisesta ja eräksi niihin liittyviksi laeiksi.
- Healy, Karen 2014: *Social Work Theories in Context. Creating Frameworks for Practice*. 2. painos. Palgrave Macmillan. Basingdtoke.
- Hiitola, Johanna & Heinonen, Hanna 2008: Huostaanotto ja oikeudellinen päätöksenteko. Hallinto-oikeuksien ratkaisut huostaanottoasioissa 2008. Terveiden ja hyvinvoinnin laitos. Helsinki.
- Hirsjärvi, Sirkka & Remes, Pirkko & Sajavaara, Paula 2009: Tutki ja kirjoita. 15. uudistettu painos. 1. painos 1997. Tammi. Helsinki.
- Hoikkala, Susanna 2011: Ratsauksia ja kusitestejä. Päihde- ja huumevalvonta lastensuojelulaitoksessa. Teoksessa Satka, Mirja & Alanen, Leena & Harrikari, Timo & Pekkarinen, Elina (toim.): *Lapset, nuoret ja muuttuva hallinta*. Vastapaino. Tampere, 248-278.

- Irving, Allan 2009: Michel Foucault. Teoksessa Gray, Mel & Webb, Stephen A. (toim.): *Social Work Theories and Methods*. Sage. Los Angeles, 43-52.
- Juhila, Kirsi 2009: Objektivointi ja subjektivointi sosiaalityön käytännöissä – Michel Foucault'n perintöä tulkitsemassa. Teoksessa Mäntysaari, Mikko & Pohjola, Anneli & Pösö, Tarja (toim.): *Sosiaalityö ja teoria*. PS-kustannus. Jyväskylä, 47-66.
- Jämsä, Ville 2010: Oikeusturvahavaintoja sosiaaliasiamiehen työssä. Teoksessa Pajukoski, Marja (toim.): *Pääseekö asiakas oikeuksiinsa? Sosiaali- ja terveydenhuollon ulkopuoliset tekijät –työryhmä*. Raportti III. Terveyden ja hyvinvoinnin laitos. Helsinki.
- Kakkuri-Knuuttila, Marja-Liisa & Heinlahti, Kaisa 2006: *Mitä on tutkimus? Argumentaatio ja tieteenfilosofia*. Gaudeamus. Helsinki.
- Kauppi, Arto 2015: *Sosiaalioikeuden perusteet*. Luento kevät 2015. Lapin yliopisto. Rovaniemi.
- Kekoni, Taru & Kitinoja, Markku & Pösö, Tarja 2008: *Erityinen huolenpito koulukohteissa*. Stakes. Helsinki.
- Kivipelto, Minna 2006: *Sosiaalityön kriittinen arviointi: Sosiaalityön kriittisen arvioinnin perustelut, teoriat ja menetelmät*. Seinäjoen ammattikorkeakoulu. Seinäjoki.
- Koskela, Mari 2013: *Asia asiakirjassa? Perustelut ja lapsen mielipide lastensuojelulaitoksen rajoitustoimenpiteasiakirjassa*. Yhteiskunta- ja kulttuuritieteiden yksikkö. Tampereen yliopisto. Tampere.
- Kouvonen, Petra 2011: *Lasten osallistuminen ammatillisten perhekotien sääntelykäytäntönä*. Teoksessa Satka, Mirja & Alanen, Leena & Harrikari, Timo & Pekkarinen, Elina (toim.): *Lapset, nuoret ja muuttuva hallinta*. Vastapaino. Tampere, 205-241.
- Kuula, Arja 2006: *Tutkimusetiikka. Aineistojen hankinta, käyttö ja säilytys*. Vastapaino. Tampere.
- Kääriäinen, Aino 2003: *Lastensuojelun sosiaalityö asiakirjoina. Dokumentoinnin ja teorianmuodostuksen dynamiikkaa*. Sosiaalipolitiikan laitos. Helsingin yliopisto. Helsinki.
- Laki yksityisistä sosiaalipalveluista 22.7.2011/922.
- Lastensuojelulaki 13.4.2007/417.
- Launis, Veikko 2010: *Itsemääräämisoikeus ja paternalismi terveydenhuollossa*. *Sosiaalilääketieteellinen aikakauslehti* 47, 136-139.
- Levin, Claes 2004: *Nuorisokodit Ruotsissa*. Suomentanut englannin kielestä Aijaleena Ahonen. Teoksessa Jahnukainen, Markku & Kekoni Taru, & Pösö, Tarja (toim.): *Nuoruus ja koulukoti*. Nuorisotutkimusverkosto. Julkaisuja 43, 263-289.
- Niiniluoto, Ilkka 1984: *Johdatus tieteenfilosofiaan. Käsitteen- ja teorianmuodostus*. Otava. Helsinki.

- Pohjola, Anneli 2007: Eettisyyden haaste tutkimuksessa. Teoksessa Viinamäki, Leena & Saari, Erkki (toim.) Polkuja yhteiskuntatieteelliseen tutkimukseen. Tammi. Helsinki, 11-31.
- Pösö, Tarja 2004: Vakavat silmät ja muita kokemuksia koulukodista. Helsinki. Stakes.
- Pösö, Tarja & Kitinoja, Manu & Kekoni Taru 2004: Koulukoti tutkimuspuheenvuorojen aiheena. Teoksessa Jahnukainen, Markku & Kekoni Taru, & Pösö, Tarja (toim.): Nuoruus ja koulukoti. Nuorisotutkimusverkosto. Julkaisuja 43, 5-18.
- Saastamoinen, Kati 2008: Lapsen asema sijaishuollossa. Käsikirja arjen toimintaan. Edita. Helsinki.
- Sallinen, Varpu 2005: Lastenkoti ja rajoittaminen. Teoksessa Laaksonen, Sari & Kempainen, Martti (toim.): Oljista, risuista vai tiilestä. Artikkeleita hoidon laatua tukevista tekijöistä sijaishuollossa. Sijaishuollon neuvottelukunnan julkaisuja 20. Lastensuojelun Keskusliitto ry. Helsinki.
- Sarvimäki, Anneli 2014: Itsemäärääminen palveluissa. Luento 1.9.2014. Oulun kaupunginkirjasto. Oulu.
- Sosiaalihuoltolaki 30.12.2014/1301.
- Sosiaali- ja terveysalan lupa- ja valvontavirasto 2013. Lasten itsemääräämisoikeuden toteutuminen lastensuojelun sijaishuollossa. Ohje 3/2013. Valvira. Helsinki.
- Suomen perustuslaki 11.6.1999/731.
- Tarkkinen, Hanna 2012: Turvatakuita ja kontrollin keinoja. Asiakirjatutkimus lastensuojelulain mukaisten rajoitustoimenpiteiden käytöstä. Pro gradu –työ. Yhteiskunta- ja kulttuuritieteiden yksikkö. Tampereen yliopisto. Tampere.
- Tarkkinen, Hanna & Forsberg, Hannele 2013: Lastensuojelun rajoitustoimenpiteet asiakirjojen valossa. Yhteiskuntapolitiikka 78 (6), 661-668.
- Teoreettis-käsitteellinen tutkimus. Kajaanin ammattikorkeakoulu.
<http://www.kamk.fi/opari/Opinnaytetyopakki/Teoreettinen-materiaali/Tukimateriaali/Tutkimustyyppit/Teoreettis-käsitteellinen>.
Viitattu 24.10.2015.
- Topo, Päivi 2012: Itsemääräämisoikeuden monet ulottuvuudet. Sosiaalilääketieteellinen aikakauslehti 49 (4), 287-289.
- Tuomi, Jouni & Sarajärvi, Anneli 2006: Laadullinen tutkimus ja sisällönanalyysi. 5. uudistettu laitos. Tammi. Helsinki.



Pohjois-Suomi

Aluehallintovirasto

Peruspalvelut, oikeusturva ja luvat

Tutkimuslupapäätös

PSAVI/155/03.02.01/2015

4.2.2015

ASIA Tutkimuslupa-anomus pro gradu –tutkielmaa varten

PYYNNÖN ESITTÄJÄ Sanna Sanaksenaho, Isonkivenkierto 29, 91910 Tupos

PYYNTÖ Sanna Sanaksenaho tekee Lapin yliopistossa sosiaalityön pro gradu -tutkielmaa lastensuojelulain mukaisten rajoitustoimenpiteiden käytöstä lastensuojelulaitoksissa. Tarkastelu kohdistuu Pohjois-Suomen aluehallintoviraston (PSAVI) toimialueen lastensuojelulaitoksiin, ja rajoitustoimenpiteistä mukana ovat liikkumisvapauden rajoittaminen, yhteydenpidon rajoittaminen ja kiinnipitäminen. Aiheen valinnasta Sanna Sanaksenaho on sopinut PSAVIN sosiaalihuollon ylitarkastaja Elisa Roimaan ja Lapin yliopiston yliopistonlehtori Jari Lindhin kanssa.

Pro gradu -tutkielma tulee pohjautumaan rajoitustoimenpiteiden käyttöä PSAVIN toimialueen lastensuojelulaitoksissa tarkastelemaan raporttiin, jonka Sanna Sanaksenaho on laatinut Elisa Roimaan ohjauksessa sosiaalityön opintoihin kuuluvalla käytännönopetusjaksolle PSAVI:ssa helmi-huhtikuun 2014 välisenä aikana. Sanna Sanaksenaho anoo PSAVI:lta tutkimuslupaa raportin teossa käytetyn aineiston hyödyntämiseen pro gradu -tutkielmassa.

PÄÄTÖS Pohjois-Suomen aluehallintovirasto myöntää pyydetyn tutkimusluvan Sanna Sanaksenaholle.

Johtaja

Margit Päätalo

Sosiaalihuollon ylitarkastaja

Pirjo Mäkeläinen

JAKELU JA SUORITEMAKSU

Sanna Sanaksenaho
Isonkivenkierto 29, 91910 Tupos

Päätös on maksuton

Lastensuojelulain mukaisten rajoitustoimenpiteiden käyttö Pohjois-Suomen aluehallintoviraston toimialueella toimivissa lastensuojelulaitoksissa

Liikkumisvapauden rajoittaminen, yhteydenpidon rajoittaminen ja kiinnipitäminen toimenpidemäärien, toimenpiteen käyttöä koskevien perustelujen ja lapsen itsemääräämisoikeuden huomioimisen näkökulmasta

Tekijät Sanaksenaho, Sanna, sosiaalityön harjoittelija, Lapin yliopisto Ohjaus Roimaa, Elisa, sosiaalihuollon ylitarkastaja	Julkaisu-aika		
	Toimeksiantaja(t) Pohjois-Suomen aluehallintovirasto		
	Toimielimen asettamispäivä		
Selvityksen nimi Lastensuojelulain mukaisten rajoitustoimenpiteiden käyttö Pohjois-Suomen aluehallintoviraston toimialueella toimivissa lastensuojelulaitoksissa Liikkumisvapauden rajoittaminen, yhteydenpidon rajoittaminen ja kiinnittäminen toimenpidemäärien, toimenpidettä koskevien perustelujen ja lapsen itsemääräämisoikeuden huomioimisen näkökulmasta			
Tiivistelmä <p>Lastensuojelulaitokset ovat sijaishuoltoa laitoshuoltona tarjoavia lastensuojeluyksiköitä, joita ylläpitävät kunnat, valtio ja yksityiset palveluntuottajat. Yksityisellä palveluntuottajan, joka jatkuvasti tuottaa ympärivuorokautisia sosiaalipalveluja, on saatava ennen toiminnan aloittamista ja olennaista muuttamista toimilupa Valviralta (toimiessaan useamman aluehallintoviraston alueella) tai palveluntuottajan toiminta-alueen aluehallintovirastolta toimilupa.</p> <p>Aluehallintovirastolla (LSL 80 §) on velvollisuus seurata kaikkien alueensa lastensuojelulaitosten toimintaa tarkastuskäyntien avulla ja valvoa lastensuojelulain mukaisten rajoitustoimenpiteiden käyttöä lastensuojelulaitoksissa.</p> <p>Raportissa kartoitetaan lastensuojelulain mukaisten rajoitustoimenpiteiden käyttöä lastensuojelulaitoksissa rajoitustoimenpiteiden määrien, sisältöjen ja lasten kuulemisen toteutumisen näkökulmasta. Raportin pääasiallinen aineisto muodostuu Pohjois-Suomen aluehallintoviraston toimialueella vuonna 2013 toimineissa lastensuojelulaitoksissa laadituista asiakirjoista. Aineisto käsittää 58 lastensuojeluyksikössä puolen vuoden aikana 2013 laaditut liikkumisvapauden rajoittamista ja yhteydenpidon rajoittamista koskevat rajoitustoimenpidepäätökset sekä kirjalliset selvitykset kiinnipitotilanteista. Yksiköissä oli tehty puolen vuoden ajalla vuonna 2013 yhteydenpidon rajoituspäätöksiä 27, liikkumisvapauden rajoituspäätöksiä 149 ja kiinnipitotilanteiden kirjallisia selvityksiä kahden yksikön tietojen puuttuessa 247. Etenkin kiinnipidot olivat tyypillisesti kohdistuneet yksityisten lastensuojeluyksiköiden osalta muutamaa yksikköön ja samoihin nuoriin useampaan kertaan. Laitosten erikoistuminen esimerkiksi ”haastaviin” tai erityistä tukea tarvitseviin lapsiin näyttäisi vaikuttavan kiinnipitojen määrään yksittäisissä laitoksissa. Yksityisten palveluntuottajien lastensuojeluyksiköissä edellä mainittujen rajoitustoimenpiteiden käyttö on asiakirja-aineistojen valossa vuoteen 2010 verrattuna lisääntynyt.</p> <p>Alueen lastensuojelulaitoksissa kirjataan rajoitustoimenpiteiden päätöksiä ja kirjallisia selvityksiä koskevat asiakirjat rajoitusten perusteiden ja kuvausten osalta pääosin asianmukaisesti. Lapsen kuulemisen toteutus- ja kirjaamiskäytäntöihin sekä siihen, miten rajoitustoimenpiteiden vaikutuksia lapsen hoito- ja kasvatussuunnitelmaan arvioidaan ja miten vaikutukset päätössiakirjoihin kirjataan, tulisi asiakirja-aineiston perusteella useassa alueen lastensuojeluyksikössä kiinnittää jatkossa huomiota.</p> <p>Yksiköiden sisäiset ohjeistukset ovat monella alueen lastensuojelulaitoksella ainakin osin puutteelliset, ja niiden keskeisin heikkous on lapsen kuulemiseen ja mielipiteen selvittämiseen liittyvien käytäntöjen puutteellinen ohjeistaminen. Lapsen itsemääräämisoikeuden kunnioittamisen ja rajoitustoimenpiteiden käytön läpinäkyvyyden kannalta on tärkeää, että toimenpiteiden käyttö ohjeistetaan ja niiden käyttö dokumentoidaan yksiköissä asianmukaisesti.</p>			
Asiasanat sijaishuolto, lastensuojelulaitos, lastensuojelulaki, itsemääräämisoikeus sosiaalihuollossa, sijaishuollon rajoitustoimenpiteet, yhteydenpidon rajoittaminen, liikkumisvapauden rajoittaminen, kiinnittäminen, lapsen kuuleminen lastensuojelussa			
ISSN (painettu)	ISSN -L	ISSN (PDF)	ISBN (PDF)
Kokonaissivumäärä		Kieli suomi	Hinta
Julkaisija		Paino	

Sisällys

1 Johdanto	5
2 Itsemääräämisoikeus ja sen rajoittaminen lastensuojelussa.....	7
2.1 Itsemääräämisoikeuden perusta ja sen rajoittamisen edellytykset	7
2.2 Rajoitustoimenpiteet lastensuojelussa	8
2.3 Lapsen kuuleminen ja mielipiteen selvittäminen rajoitustoimenpiteiden käytön yhteydessä.....	10
3 Tarkastelun tulokset	12
3.1 Rajoitustoimenpiteiden määrät	12
3.2 Rajoitustoimenpiteiden syyt ja perustelut	14
3.3 Nuoren kuuleminen ja rajoitustoimenpiteiden vaikutus hoito- ja kasvatussuunnitelmaan	16
3.4 Lastensuojeluyksiköiden sisäiset ohjeistukset rajoitustoimenpiteiden käytöstä	17
4 Yhteenveto ja johtopäätökset	20
Lähteet.....	23

1 Johdanto

Lapsen sijaishuollolla tarkoitetaan huostaanotetun, kiireellisesti sijoitetun tai lastensuojelulain mukaisen väliaikais määräyksen perusteella sijoitetun lapsen hoidon ja kasvatuksen järjestämistä kodin ulkopuolella. Sijaishuoltoon voidaan sijoittaa vain sosiaalihuollon johtavan viranhaltijan ja tahdon vastaisissa huostaanotoissa hallinto-oikeuden huostaanottama lapsi. Avohuollon tukitoimena tai jälkihuoltona kodin ulkopuolelle sijoitetun lapsen hoidossa ja kasvatuksessa ei ole kyse sijaishuollosta, ja sijaishuolto ja sijoittaminen tulee erottaa toisistaan. (Lastensuojelun käsikirja 2007.)

Sijaishuollon tavoitteena on lapsen tasapainoisen kehityksen ja hyvinvoinnin turvaaminen hänen yksilöllisten tarpeiden ja toiveiden mukaan. Lapsen sijaishuolto voidaan järjestää perhehoitona, laitoshoidona tai jollakin muulla lapsen tarpeiden mukaisella tavalla joko sijaisperhehoidossa, ammatillisessa perhekodissa, lastensuojelulaitoksessa tai jossakin muussa lapsen tarpeen mukaisessa hoitopaikassa. Lastensuojelulaitoksia eli lastenkoteja, nuorisokoteja, koulukoteja sekä muita näihin rinnastettavia yksiköitä kuten vastaanottokoteja ylläpitävät etupäässä valtio, kunnat tai yksityiset yhteisöt. (Lastensuojelun käsikirja 2007.)

Lastensuojelulaitokset huolehtivat sijoitetun lapsen hyvinvoinnista huolehtimalla lapsen perushoidon kuten ruuan antamisen, vaatetuksen ja hygienian ohella lapsen kasvun ja kehityksen turvaamisesta. Lapsen kasvua ja kehitystä tuetaan paitsi aikuisen läsnäololla, myös rajojen asettamisella ja valvonnalla, ja niinpä lapsen arkea säännellään lastensuojelulaitoksissa erilaisin rajoin ja säännöin. Rajat ja säännöt voivat pohjautua joko laitoksen omiin sääntöihin tai lastensuojelulain mukaisiin rajoitustoimenpiteisiin. Ensiksi mainituissa on kyse kasvua, kehitystä ja vastuunottoa tukevista ns. kasvatuksellisista rajoista, kuten kotiintuloaikoihin sekä kotitöiden tekemiseen liittyvien sääntöjen asettamisesta. Lastensuojelulain mukaisilla rajoitustoimenpiteillä taas puututaan lapsen itsemääräämisoikeuteen, ja niissä on tällöin kyse tarkoin rajatusta ilmiöstä. Rajoitustoimenpiteet ovat lapsen perusoikeuksia rajoittavia, laissa tarkasti määritellyjä toimenpiteitä, joita voidaan yhtä poikkeusta lukuun ottamatta käyttää vain laitoshoidona toteutuksessa lastensuojelun sijaishuollossa. (Lastensuojelun käsikirja 2007; Tarkkinen 2012.)

Tässä raportissa tarkastellaan puolen vuoden ajanjaksoa vuonna 2013 koskevan asiakirja-aineiston pohjalta lastensuojelulain mukaisten rajoitustoimenpiteiden käyttöä Pohjois-Suomen aluehallintoviraston toimialueella toimivissa valtion, kuntien ja yksityisten palveluntuottajien ylläpitämissä lastensuojelulaitoksissa. Pohjois-Suomen aluehallintoviraston toimialueeseen kuuluvat Pohjois-Pohjanmaan ja Kainuun maakunnat. Yksityisistä palveluntuottajista huomio on kohdistettu kaikkiin alueen sijaishuoltoa laitoshuoltona järjestäviin palveluntuottajiin, vammaisille lapsille kohdistetut sijaishuollon yksiköt mukaan lukien. Kaikkiaan tarkastelussa on ollut mukana 27 sijaishuoltoa laitoshuoltona tarjoavaa valtion, kuntien ja yksityisten palveluntuottajien toimijaa ja 58 yksittäistä lastensuojeluyksikköä. Enimmillään yksi yksityinen palveluntuottaja on vuonna 2013 ylläpitänyt alueella 13 lastensuojeluyksikön toimintaa.

Raportti on osa Pohjois-Suomen aluehallintovirastossa tehtävää ohjaus- ja valvontatyötä. Aineistona raportin tarkasteluissa on käytetty alueen sijaishuollon ympärivuorokautista hoitoa ja kasvatusta järjestävissä lastensuojeluyksiköissä ajalla 1.7.–31.12.2013 tehtyjä yhteydenpidon rajoittamista ja liikkumisvapauden rajoittamista koskevia päätöksiä sekä kirjallisia selvityksiä kiinnipitotilanteista, minkä lisäksi tarkastelu on kohdistunut palveluntuottajien sisäisiin ohjeistuksiin rajoitustoimenpiteiden käytöstä. Valvonnallisista syistä johtuen asiakirjat on yhden laitoksen osalta pyydetty ajalta 1.1.–31.7.2013. Lastensuojeluyksiköissä tehtyjen rajoitustoimenpidepäätösten kokonaismäärä on vuositasolla suuri, useita satoja päätöksiä tai kirjallisia selvityksiä vuosittain, on yksiköiltä pyydetty rajoituspäätökset ja kirjalliset selvitykset ainoastaan edellä mainittujen rajoitustoimenpiteiden osalta valvonnan kohdistuessa jonakin toisena ajankohdana muiden rajoitustoimenpiteiden käyttöön.

Raportissa keskitetään huomio yhteydenpidon ja liikkumisvapauden rajoittamistoimenpiteiden sekä kiinnipitotilanteiden kokonais- ja asiakasmääriin puolen vuoden ajalta vuonna 2013, sekä toimenpiteiden käytön kokonaismäärissä viime vuosina mahdollisesti tapahtuneisiin muutoksiin. Toiseksi raportissa tarkastellaan päätös- ja selvitysasiakirjojen pohjalta lastensuojeluyksiköiden kirjaamiskäytäntöjä, ja niihin liittyen etenkin toimenpiteiden käytön syitä ja perusteluja, lapsen kuulemisen toteutumista toimenpiteiden käytön yhteydessä sekä rajoitteiden käytön huomioimista nuoren kasvun tukemiseen jatkossa. Viimeksi mainitun kohdalla huomiota kiinnitetään etenkin siihen, onko samaan nuoreen usein kohdistuneilla toimenpiteillä ollut vaikutusta nuoren hoito- ja kasvatussuunnitelmaan vai ei ja jos on, millä tavoin. Lisäksi raportissa arvioidaan yleisellä tasolla yksiköissä laadittujen rajoitustoimenpiteiden käyttöön liittyvien ohjeistusten sisältöä sekä esittämistapaa lastensuojelulain sisällön ja lapsen itsemääräämisoikeuden huomioimisen pohjalta.

Tarkastelu etenee siten, että aluksi käydään läpi itsemääräämisoikeuden perustaa ja rajoittamisen yleisiä edellytyksiä sekä se, mitä itsemääräämisoikeuden rajoittamisella lastensuojelun näkökulmasta tarkoitetaan. Viimeksi mainitun kohdalla tarkastelu kohdistuu pääasiassa lastensuojelulain mukaisten rajoitustoimenpiteiden – ja niistä etenkin yhteydenpidon ja liikkumisvapauden rajoittamisen sekä kiinnipitojen – käsittelyyn sekä siihen, mistä lapsen kuulemisessa ja mielipiteen selvittämisessä on rajoitustoimenpiteiden käytön yhteydessä kyse, ja mikä merkitys niillä lastensuojelun kontekstissa on. Tämän jälkeen raportissa esitetään aineiston analyysistä saatuja tuloksia käymällä ensin läpi tarkastelun kohteena olleiden rajoitustoimenpiteiden ja kiinnipitotilanteiden kokonais- ja asiakasmäärät sekä kokonaismäärien vertailu suhteessa kahden aiemmin kuluneen vuoden toimenpidemääriin. Seuraavaksi tarkastellaan rajoitustoimenpidepäätöksissä ja kirjallisissa selvityksissä vuonna 2013 käytettyjen toimenpiteiden syitä ja perusteluja, minkä jälkeen arvioidaan lastensuojeluyksiköiden sisäisiä ohjeistuksia rajoitustoimenpiteiden käytöstä. Lopuksi analyysin tuloksista esitetään yhteenveto ja johdopäätökset.

2 Itsemääräämisoikeus ja sen rajoittaminen lastensuojelussa

2.1 Itsemääräämisoikeuden perusta ja sen rajoittamisen edellytykset

Perusoikeudet ovat perustuslailla turvattuja yksilölle kuuluvia oikeuksia, ja tällöin perusoikeudet kuuluvat yhdenvertaisesti kaikille, lapset mukaan lukien. Suomen perustuslain mukaan jokaiselle kuuluvia perusoikeuksia ovat muun muassa oikeus elämään ja henkilökohtaiseen vapauteen, oikeus ruumiilliseen koskemattomuuteen ja liikkumisvapauteen, oikeus ilmaista itseään ja pitää yhteyttä muihin ihmisiin sekä oikeus osallistua itseään koskevaan päätöksentekoon. Kansallisen lainsäädännön ohella kotimaista perusoikeussuojaa täydentävät kansainväliset ihmisoikeussopimukset, ja niistä erityisesti Euroopan ihmisoikeussopimus sekä lapsia koskeva, ja lastensuojelun lainsäädäntöön vaikuttava YK:n lapsen oikeuksien sopimus. (Perustuslaki 731/1999 luku 2; Ojanen & Scheinin 2011, sit. Tarkkinen 2012, 6; Mahkonen 2010, 81–91.)

Itsemääräämisoikeus voidaan määritellä henkilön oikeudeksi tehdä omaa elämäänsä koskevia valintoja ja päätöksiä sekä toteuttaa niitä. Sosiaalihuollon palveluissa itsemääräämisoikeudella tarkoitetaan myös asiakkaan toivomusten ja mielipiteen kunnioittamista. Itsemääräämisoikeus ei ilmaisuna sisälly Suomen perustuslakiin tai kansainvälisiin ihmisoikeussopimuksiin, mutta sen perusta on useissa perus- ja ihmisoikeuksissa. Toisin sanoen perusoikeuksien käyttö pohjautuu yksilön itsemääräämisoikeuteen. (Sosiaali- ja terveystieteiden tutkimuskeskus, selvityksiä 1:2013, 7; Sosiaali- ja terveystieteiden tutkimuskeskus, ohje 2/2013.)

Perustuslaissa turvattuja perusoikeuksia voidaan ja joudutaan joissain tilanteissa rajoittamaan. Perusoikeuksien rajoittamisessa on kyse lailla säädettävästä julkisen vallan käytöstä, ja merkittävää julkista valtaa voivat käyttää vain virkavastuulla toimivat viranhaltijat. Sosiaalihuollon asiakkaan perusoikeuksien tai itsemääräämisoikeuden rajoittamista voidaan pitää hyväksyttävänä vain, jos häneltä puuttuu kyky hallita käyttäytymistään tai ymmärtää tekojensa seurauksia, ja jos hän tästä johtuen uhkaa käyttäytymisellään vaarantaa joko oman tai muiden terveyden tai turvallisuuden. Hyväksyttävä peruste itsemääräämisoikeuden rajoittamiselle voi olla myös toisen henkilön perusoikeuden turvaaminen. Hyväksyttävyyttä edellyttää sitä, että rajoitustoimenpide ei loukkaa asiakkaan ihmisarvoa eikä perustu mielivaltaiseen päätökseen. (Sosiaali- ja terveystieteiden tutkimuskeskus, ohje 2/2013, 2.)

Perusoikeuksiin puuttuvien rajoitusten tulee aina perustua lakiin ja niiden on oltava sekä tarkkarajaisia että riittävän täsmällisesti määriteltyjä. Lisäksi rajoitusten tulee olla perusoikeusjärjestelmän kannalta hyväksyttäviä, tavoitteiden saavuttamiseksi välttämättömiä sekä tavoitteeseensa nähden suhteellisia ja niiden käyttämiseen tulee olla painava yhteiskunnallinen tarve. Perusoikeuksia rajoitettaessa on huolehdittava riittävästä oikeusturvajärjestelystä eli on turvattava niiden henkilöiden oikeusturva, joihin rajoitukset kohdistuvat. (Viljanen 2001, 37–38, sit. Tarkkinen 2012, 7, Sosiaali- ja terveystieteiden tutkimuskeskus, ohje 2/2013, 8.)

2.2 Rajoitustoimenpiteet lastensuojelussa

Lastensuojelulaisissa on säädetty rajoitustoimenpiteiden käytöstä lastensuojelun sijais- huollossa. Lain mukaan rajoitustoimenpiteitä voidaan kohdistaa vain huostaan otetun, kiireellisesti sijoitetun tai tuomioistuimen väliaikais määräyksen nojalla sijoitettuun lapseen, ja näin ollen rajoitustoimenpiteitä ei saa kohdistaa avohuollon tukitoimenpiteenä sijoitettuun lapseen. Lastensuojelulain mukaisia rajoitustoimenpiteitä ovat yhteydenpidon rajoittaminen, aineiden ja esineiden haltuunotto, henkilöntarkastus ja henkilönkatsastus, omaisuuden ja lähetysten tarkastaminen, kiinnipitäminen, liikkumisvapauden rajoittaminen, eristäminen ja erityinen huolenpito. Rajoitustoimenpiteistä vain yhteydenpidon rajoittamista voidaan käyttää sekä perhe- että laitoshoidossa, muita toimenpiteitä voidaan kohdistaa ainoastaan lastensuojelulaitokseen sijoitettuun, huostaan otettuun lapseen. (Lastensuojelulaki 471/2007 61–74 §.)

Rajoitustoimenpiteiden käytön seurannan ja valvonnan turvaamiseksi lastensuojelulaitoksen tulee kirjata käyttämänsä lastensuojelulain mukaiset rajoitustoimenpiteet asianmukaisesti. Kirjaamisen tulee sisältää rajoitustoimenpiteen kuvaus, peruste ja kesto sekä toimenpiteestä päättäneen, sen käytännössä toteuttaneen ja siinä läsnä olleen henkilön nimi. Lisäksi kirjaamisessa on mainittava tarvittaessa erityinen syy sekä toimenpiteen mahdollinen vaikutus hoito- ja kasvatussuunnitelmaan. Näiden ohella kirjaamisen tulee sisältää kuvaus siitä, miten lasta on kuultu ennen rajoitustoimenpiteestä päättämistä tai sen toteuttamista sekä lapsen mielipide asiasta. (Lastensuojelulaki 471/2007 74 §.) Joistakin lastensuojelulain mukaisista rajoitustoimenpiteistä tulee tehdä myös joko muutoksenhakukelpoinen hallintopäätös tai hallintopäätös, josta ei ole valitusoikeutta (Räty 2010, 489–499). Tässä raportissa tarkasteltavista rajoittamistoimenpiteistä yhteydenpidon rajoittamisesta ja liikkumisvapauden rajoittamisesta tulee tehdä muutoksenhakukelpoinen hallintopäätös, kiinnipitämisestä ei hallintopäätöstä tarvitse tehdä. Muutosta muutoksenhakukelpoisiin hallintopäätöksiin voi hakea 12 vuotta täyttänyt lapsi ja lapsen huoltaja, sekä näiden ohella yhteydenpidon rajoittamisesta tehtyyn päätökseen lapsen vanhempi sekä muu henkilö, jonka yhteydenpitoa on rajoitettu. (Taskinen 2007, 93–98.) Tehdyt hallintopäätökset tulee perustella ja antaa tiedoksi asianosaisille sekä heille, joilla on oikeus hakea päätökseen oikaisua tai muutosta valittamalla. Siinä tapauksessa että tehty päätös on muutoksenhakukelpoinen, siihen tulee liittää mukaan valitusosoitus hallinto-oikeuteen. (Saastamoinen 2008, 161–163.)

Aluehallintovirastolla on velvollisuus seurata lastensuojelulaitosten toimintaa omasta aloitteestaan tapahtuvien tarkastuskäyntien avulla ja valvoa rajoitustoimenpiteiden käyttöä lastensuojelulaitoksissa. Valvontavelvollisuus kohdistuu kaikkiin lastensuojelulaitoksiin ja valvontaan kuuluu lastensuojelulaitosten toimintaedellytysten ja henkilöstön ammatillisen toiminnan lainmukaisuuden valvominen. Aluehallintovirasto voi valvontaa toteuttaessaan varata lapselle tilaisuuden luottamukselliseen keskusteluun aluehallintoviraston edustajan kanssa. Aluehallintovirasto voi salassapitosäännösten estämättä saada tietoa rajoitustoimenpiteistä tehdyistä päätöksistä ja asiakirjoista. (Lastensuojelulaki 471/2007 80 §; Räty 2010, 522–524.)

Yhteydenpidon rajoittaminen

Lastensuojelulain (417/2007 62 §) mukaan sijaishuollossa olevan lapsen oikeutta pitää yhteyttä vanhempiinsa tai muihin hänelle läheisiin henkilöihin voidaan rajoittaa, jos yhteydenpidosta ei ole voitu lasta koskevassa asiakassuunnitelmassa tai muutoin erityisestä syystä sopia lapsen ja hänen vanhempiensa tai muiden läheistensä kanssa. Ja lisäksi, mikäli: 1) yhteydenpito vaarantaa lapsen sijaishuollon tarkoituksen toteuttamisen ja rajoittaminen on lapsen hoidon ja kasvatuksen kannalta välttämätöntä, tai 2) yhteydenpidosta on vaaraa lapsen hengelle, terveydelle, kehitykselle tai turvallisuudelle; tai 3) rajoittaminen on välttämätöntä vanhempien tai perheen muiden lasten, perhekodein tai laitoksen muiden lasten tai henkilöstön turvallisuuden vuoksi; tai 4) 12 vuotta täyttänyt lapsi tai 12 vuotta nuorempi lapsi – joka on niin kehittynyt, että hänen tahtoonsa voidaan kiinnittää huomiota – itse vastustaa yhteydenpitoa. Edellä mainituin edellytyksin voidaan lastensuojelulain mukaan rajoittaa lapsen oikeutta tavata vanhempiaan tai muita läheisiään, rajoittaa lapsen oikeutta pitää yhteyttä läheisiinsä puhelimitse tai muita yhteydenpitolaitteita tai -välineitä käyttäen, lukea ja pidättää lapsen lähettämä tai hänelle osoitettu yksittäinen kirje tai siihen rinnastettava muu luottamuksellinen viesti tai tarkastaa ja pidättää muu lähetys, sekä ottaa rajoituksen ajaksi sijaishuoltopaikan haltuun lapsen hallussa olevat yhteydenpitoon käytettävät laitteet ja välineet tai rajoittaa niiden käyttöä.

Yhteydenpidon rajoittamista voidaan käyttää vain siinä määrin kuin kussakin tapauksessa on laissa säädetyn tarkoituksen saavuttamiseksi välttämätöntä. Lastensuojelulain mukaan yhteydenpidon rajoittamisesta on tehtävä enintään yhden vuoden mittainen määräaikainen päätös. Päätöksessä on mainittava rajoituksen syy, henkilöt, joihin rajoitus kohdistuu, millaista yhteydenpitoa rajoitus koskee ja missä laajuudessa rajoitus toteutetaan. Päätöksen tekee lastensuojelutoimenpiteestä päättävä viranhaltija, mutta lyhytaikaisesta, enintään 30 vuorokautta kestävästä, yhteydenpidon rajoittamisesta voi päätöksen tehdä myös lastensuojelulaitoksen johtaja. Jos lyhytaikaista yhteydenpidon rajoittamista on syytä jatkaa tai jos yhteydenpidon rajoittaminen on alun perin tarpeen määrätä 30 vuorokautta pidemmäksi, tekee lastensuojelutoimenpiteestä päättävä viranhaltija rajoituspäätöksen lapsen asioista vastaavan sosiaalityöntekijän valmisteltua asian. (Lastensuojelulaki 417/2007 62–63 §.)

Liikkumisvapauden rajoittaminen

Lastensuojelulain (417/2007 69 § 1 mom.) mukaan lapselle saadaan, jos se on hänen huoltonsa kannalta välttämätöntä ja hänen etunsa mukaista, asettaa määräajaksi kielto poistua laitoksen alueelta, laitoksesta tai tietyn asuinyksikön tiloista. Liikkumisvapauden rajoittaminen voidaan tehdä, jos lapsen sijaishuoltoon johtanut päätös on tehty sillä perusteella, että hän on päihteitä käyttämällä, tekemällä muun kuin vähäisenä pidettävän rikollisen teon tai jollakin muulla näihin verrattavalla käyttäytymisellä vaarantanut vakavasti terveyttään tai kehitystään. Lisäksi lapsen liikkumisvapautta voidaan rajoittaa, jos hän laitoksessa käyttäytyy edellä mainitulla tavalla tai jos rajoitus on lapsen hoidon tai huollon kannalta muutoin tarpeen lapsen suojelemiseksi häntä itseään vakavasti vahingoittavalta käyttäytymiseltä.

Laitoksen johtaja tai hänen määräämänsä laitoksen hoito- ja kasvatushenkilökuntaan kuuluva henkilö voi päättää yhteensä enintään seitsemän vuorokautta kestävästä ra-

joittamisesta. Tätä pidemmästä, yhteensä enintään 30 vuorokautta kestävästä, rajoittamisesta tekee päätöksen lapsen asioista vastaava sosiaalityöntekijä. Liikkumisvapauden rajoittaminen ei saa ilman uutta päätöstä jatkua yli seitsemää vuorokautta, ja yhtäjaksoisesti rajoittaminen saa jatkua enintään 30 vuorokautta. Rajoitustoimenpide on lopetettava heti kun se ei enää ole välttämätön, eikä sitä saa määrätä laajempaan eikä pidemmäksi ajaksi kuin lapsen hoito ja kasvatusta välttämättä edellyttävät. (Lastensuojelulaki 471/2007 § 2-3 mom.)

Kiinnipitäminen

Lastensuojelulain (417/2007 68 §) mukaan laitoksen johtaja tai laitoksen hoito- ja kasvatushenkilökuntaan kuuluva henkilö voi lapsen rauhoittamiseksi pitää kiinni lapsesta, jos lapsi sekavan tai uhkaavan käyttäytymisensä perusteella todennäköisesti vahingoittaisi itseään tai muita, ja kiinnipitäminen on lapsen oman tai toisen henkilön hengen, terveyden tai turvallisuuden välittömän vaarantumisen vuoksi – tai omaisuuden merkittävän vahingoittamisen estämiseksi – välttämätöntä. Kiinnipitäminen tulee olla luonteeltaan hoidollista ja huollollista sekä kokonaisuutena arvioiden puolustettavaa, kun otetaan huomioon lapsen käyttäytyminen ja tilanne ylipäätään. Kiinnipitäminen voi pitää sisällään myös lapsen siirtämisen ja se on lopetettava heti, kun se ei enää ole välttämätöntä. Kiinnipitämiseen turvautuneen henkilön tulee antaa kiinnipitämisestä laitoksen johtajalle kirjallinen selvitys. Mikäli kyseistä rajoitustoimenpidettä on käyttänyt laitoksen johtaja, on hänen tehtävä siitä selvitys lapsen asioista vastaavalle sosiaalityöntekijälle.

2.3 Lapsen kuuleminen ja mielipiteen selvittäminen rajoitustoimenpiteiden käytön yhteydessä

Sami Mahkonen (2007) on todennut, että lapsen kuulemisesta säädetään useissa eri suomalaisissa laeissa, mutta ne eivät sisällä absoluuttisia kuulemisikärajoja. Sama koskee myös YK:n lapsen oikeuksia koskevan yleissopimuksen 12 (2) artiklaa, jota pidetään kansainvälisesti keskeisimpänä lapsen kuulemisestä edellyttävänä määräyksenä. Joka tapauksessa kuulemisella on erilaisia funktioita. Kuulemisessa on kyse yhtäältä henkilön *tahdon selvittämisestä* ja toisaalta hänen *tahdon huomioon ottamisesta*. Lisäksi kuuleminen merkitsee *tiedon saamista, tiedon valintaa ja tietojen jäsentämistä*. Ensiksi mainitussa on kysymys kaikkien asianosaisten kuulemisestä ja samalla siten, että kaikki osapuolet, lapsi mukaan lukien, saa sanoa sanottavansa. Tiedon valinta merkitsee taas sitä, että mitä monipuolisemmin asianosaisia kuullaan, sitä paremmat ovat päätöksentekijän mahdollisuudet seuloa laajasta materiaalista esiin sellaiset näkökohdat, jotka helpottavat selektiivistä informaation saamista. Tiedon jäsentämisellä tarkoitetaan ikään kuin prosessuaalista palapeliä, jossa erilaiset ilmiöt ja tapahtumat asetetaan omaan kontekstiinsa, ja jotka yhdessä helpottavat totuuden selvittämistä. (Kaivosoja 1992; sit. Mahkonen 2007, 103–104.) Pidetäänpä mainituista kuulemisen funktioista ensisijaisena mitä tahansa joko erikseen tai yhdessä, lastensuojelutoimenpiteiden yhteydessä kuuleminen edesauttaa jo ennalta oikeusturvan toteutumista (Mahkonen 2007, 104).

Lastensuojelulain mukaisten rajoitustoimenpiteiden osalta asianosaisiksi katsotaan lapsen huoltaja ja 12 vuotta täyttänyt lapsi. Yhteydenpidon rajoittamista koskevissa tilanteissa asianosaisia ovat lisäksi lapsen vanhemmat ja muut henkilöt, joihin rajoitus-

toimenpide kohdistuu. Ennen rajoitustoimenpidettä koskevan päätöksen tekoa asianosaisille on varattava tilaisuus tulla kuulluksi hallintolain mukaisesti. (Räty 2010, 459.) Hallintolain 34 §:n momentin 4 mukaan kuuleminen voidaan jättää poikkeuksellisesti toteuttamatta silloin, jos kuuleminen saattaa vaarantaa päätöksen tarkoituksen toteutumisen, tai kuulemisesta aiheutuva asian käsittelyn viivästyminen aiheuttaa huomattavaa haittaa ihmisten terveydelle, yleiselle turvallisuudelle tai ympäristölle. Etenkään laitoksissa tehtävien päätösten kohdalla kuulemista ei aina voida suorittaa ennen päätöksentekoa. Asianosaisille on kuitenkin aina annettava päätös, josta tulee ilmetä kuulemisen suorittamatta jättämisen syy. (Räty 2010, 459.)

Lapsen mielipide on selvitettävä aina, vaikka lapsi olisi alle 12-vuotias ja/tai häntä ei olisikaan rajoitustoimenpiteen käytön yhteydessä kuultu. Mikäli lapsen mielipiteen selvittäminen ei ole ollut mahdollista, syy tähän tulee ilmetä tehdyssä päätöksessä ja/tai lasta koskevissa asiakirjoissa. Lapsen mielipiteen selvittämisen tapa ja pääasiallinen sisältö tulee kirjata lasta koskeviin asiakasasiakirjoihin. (Räty 2010, 459; Lastensuojelun käsikirja 2007.)

Hallintolain 36 §:ssä sanotaan, että asianosaiselle on toimitettava kuulemisen kohteena olevat asiakirjat alkuperäisinä tai jäljennösinä, tai varattava muulla tavoin tilaisuus tutustua niihin. Lapselle ei kuitenkaan tule antaa sellaisia tietoja, jota vaarantavat hänen kehitystään tai ovat vastoin hänen tärkeää yksityistä etuaan, ja joissakin tapauksissa myös muun asianosaisen tiedonsaantioikeutta asiaan vaikuttavista asiakirjoista voidaan joutua rajoittamaan. Mikäli kaikkia tietoja ei kuulemisen yhteydessä anneta, asiassa tulee tarvittaessa tehdä viranomaisen toiminnan julkisuudesta annetun lain 14 §:ssä tarkoitettu valituskelpoinen päätös. (Räty 2010, 459.)

3 Tarkastelun tulokset

3.1 Rajoitustoimenpiteiden määrät

Tarkastelun kohteena olevasta aineistosta ilmeni, että Pohjois-Suomen aluehallintoviraston toimialueen lastensuojelua laitoshuoltona järjestävissä sijaishuollon lastensuojeluyksiköissä oli tehty puolen vuoden aikana yhteensä 149 liikkumisvapauden rajoituspäätöstä, ja nuoria joita päätökset ovat koskeneet, on yhteensä 97. Liikkumisvapautta oli toisin sanoen rajoitettu joidenkin nuorten kohdalla useammin kuin kerran. Huomionarvoista on, että yksityisten palveluntuottajien lastensuojeluyksiköissä, joissa liikkumisvapauden rajoituspäätöksiä on tehty yhteensä 92, lähes kaikki päätökset – 85 päätöstä – on tehty vain neljän palveluntuottajan yksiköissä. Monessa yksityisessä lastensuojeluyksikössä ei tarkasteltavalla aikavälillä ollut tehty liikkumisvapauden rajoituspäätöksiä lainkaan.

Yhteydenpidon rajoituspäätöksiä oli puolen vuoden aikana tehty liikkumisvapauden rajoituspäätöksiä selvästi vähemmän, ja päätökset ovat kohdistuneet tyypillisimmin yhteen nuoreen vain kerran; rajoittamistilanteita on ollut kaikkiaan 27 tilanteiden koskessa yhteensä 24:ää nuorta.

Kiinnipitotilanteeseen oli yksiköissä puolen vuoden aikana päädytty yhteensä 247 kertaa, ja kiinnipitotilanteessa oli ollut 45 nuorta. Kahdesta yksiköstä kiinnipitotilanteita koskevia tietoja ei yksiköiden kirjaamiskäytäntöihin liittyvistä syistä ollut mahdollista saada. Aineistosta oli löydettävissä viitteitä siitä, että kiinnipitoihin tai fyysistä ohjaamista/ tahdon vastaista siirtämistä koskeviin tilanteisiin joudutaan usein päätyään ”vaativaa” tai erityistä hoitoa tarvitseville/ vammaisille lapsille kohdennetuissa lastensuojeluyksiköissä, ja kiinnipidoille on näissä yksiköissä tyypillistä niiden kohdistuminen useita kertoja samoihin lapsiin. Toisaalta kiinnipitotilanteet liikkumisvapauden rajoittamisten tavoin näyttivät myös ”kasautuvan” yksityisten lastensuojeluyksiköiden osalta muutama – ja osin liikkumisvapauden rajoittamisen kanssa samaan – yksikköön. Kaikista kiinnipitotilanteista, vammaisille kohdistetut sijaishuollon laitospalvelut mukaan lukien, 202 kirjallista selvitystä on tehty yhteensä viiden yksityisen palveluntuottajan lastensuojeluyksiköissä.

Lastensuojelutarpeen perusteella lastensuojelulaitokseen sijoitettuihin, psyykkisen tai fyysisen toimintakykynsä puolesta erityistä hoitoa tarvitseviin lapsiin ”erikoistuneiden” lastensuojeluyksiköiden toimintaa asiakirjojen valossa tarkasteltaessa tulee huomioida, että kyseisissä yksiköissä saatetaan asukkaiden kehitysvammasta / -viiveestä tai esimerkiksi diagnosoidusta käytöshäiriöstä johtuen päätyä useammin kiinnipitoihin kuin niissä sijaishuollon lastensuojelulaitoksissa, joiden asukkailla kehityshäiriöitä tai -vammoja ei lääketieteellisesti ole todettu. Lastensuojelulaitokseen sijoitetuilla erityis- palvelujen tarpeessa olevilla lapsilla tai nuorilla on sijaishuollon tarpeen ohella tarve laaja-alaiseen tukeen esimerkiksi kehitys- tai muun vamman vuoksi tai siksi, että heidän kehityksensä on erilaisista syistä johtuen viivästynyt. Kun näissä yksiköissä asuvien lasten tai nuorten hoito ja kasvatusta on sekä lasten kasvuolosuhteiden lastensuojelullisista syistä että usein heidän kehityksellistä ja/tai terveydellisistä lähtökohdistaan johtuen haastavaa, on yksiköiden henkilökunnan ja asukkaiden turvallisuuden kannalta oleellista, että yksiköiden henkilökuntaresurssit on mitoitettu riittäviksi.

Kaikkiaan valtion, kuntien ja yksityisten palveluntuottajien lastensuojelun laitospalveluja tuottavista löytyi 12 toimijaa, joissa tarkastelun kohteena olevia rajoitustoimenpiteitä ei puolen vuoden tarkasteluvälillä ole tehty lainkaan. Näistä tahoista kaksi pitää sisällään kolme yksikköä ja yksi kaksi yksikköä. Lisäksi yksityisissä palveluntuottajissa oli kuusi toimijaa, joissa yksiköittäin tarkasteltuna on rajoitustoimenpiteisiin päädytty puolen vuoden aikana ainoastaan yhdestä kahteen kertaa. Rajoitustoimenpiteiden käytön vähäisyydessä on Aluehallintovirastoon toimitettujen asiakirjojen perusteella kyse siitä, että rajoituksille ei tarkasteltavalla aikavälillä ole esimerkiksi asukaskunnan nuoresta keski-ikästä johtuen ollut tarvetta. Toisaalta kyse voi olla – tarpeeseen liittyen tai sen ohella – myös siitä, että yksiköiden linjauksena on pyrkimys turvautua rajoitustoimenpiteiden käyttöön mahdollisimman harvoin. Lisäksi on mahdollista, että joidenkin lastensuojeluyksiköiden rajoitustoimenpiteitä koskevat kirjaamiskäytännöt ovat puutteelliset. Se, onko lapsen asioista vastaava sosiaalityöntekijä tehnyt yksiköissä liikkumisvapauden tai yhteydenpidon rajoittamispäätöksiä, ei yksiköiden Aluehallintovirastoon lähettämistä asiakirjoista käy ilmi.

Yksityisten palveluntuottajien osalta rajoitustoimenpiteiden määrät liikkumisvapauden ja yhteydenpidon rajoittamisen sekä kiinnipitojen kohdalla näyttäisivät muutamassa vuodessa etenkin liikkumisvapauden rajoittamisen ja kiinnipitojen osalta jossain määrin kasvaneen. Kun vuonna 2013 puolen vuoden aikana tehtyjä rajoittamistoimenpiteitä on yksityisissä lastensuojelulaitoksissa, vammaisille kohdistetut yksiköt pois lukien, käytetty yhteensä 241 kertaa, on samoja toimenpiteitä Hanna Tarkkisen (2012) tekemän, lastensuojelulain mukaisten rajoitustoimenpiteiden käyttöä asiakirja-aineiston pohjalta käsittelevän pro gradu -tutkimuksen mukaan alueen yksityisissä lastensuojelulaitoksissa vuonna 2010 käytetty koko vuoden aikana lähes saman verran, yhteensä 240 kertaa. Yhteydenpidon rajoittamistoimenpiteitä on vuonna 2010 suoritettu 33, liikkumisvapauden rajoittamistoimenpiteitä 88 ja kiinnipitoja 119 vastaavien lukujen ollessa vuonna 2013 puolen vuoden ajalta 25, 92 ja 124. Yksityisten palveluntuottajien lastensuojelulaitosten toimintakertomuksista keväällä 2013 löytyneiden tietojen mukaan vuoden 2012 aikana alueen yksityisissä lastensuojeluyksiköissä on tehty yhteydenpidon rajoittamispäätöksiä 58, liikkumisvapauden rajoittamispäätöksiä 165 ja kiinnipitotilanteiden kirjallisia selvityksiä 167. Näyttää siis siltä, että vuoteen 2012 verrattuna ovat etenkin kiinnipitojen määrät olleet vuonna 2013 noususuunnassa.¹ (Taulukko 1.)

¹ Eri vuosien rajoitustoimenpiteiden määriä koskevat tiedot eivät ole keskenään täysin vertailukelpoisia. Hanna Tarkkisen keräämässä tutkimusaineistossa on ollut mukana vain niitä nuoria koskevat rajoitustoimenpidepäätökset ja kirjalliset selvitykset, jotka ovat asuneet Pohjois-Pohjanmaan ja Kainuun alueen yksityisissä lastensuojeluyksiköissä vielä aineistonkeruun aikana kesällä 2011. Yksiköistä aineiston keruujakohtaan pois muuttaneita nuoria koskevia tietoja Tarkkisen aineisto ei ole sisältänyt. Kyse ei liene kuitenkaan kovinkaan montaa nuorta koskevasta rajoituspäätöksestä, joten eri vuosien toimenpidemääriä koskevia tietoja voi pitää suuntaa antavina ja toimenpidemäärissä tapahtunutta kasvua ilmeisenä. Merkittäviä muutoksia yksityisten lastensuojelulaitosten uusien toimilupien myöntämisten, yksiköiden toiminnan lopettamisten tai yksiköiden toimintamuodon muutosten suhteen ei vuosien 2010–2013 välisenä aikana ole myöskään tapahtunut, joten toimenpidemäärien tarkastelut ovat vuosina 2010, 2012 ja 2013 kohdistuneet oleellisesti osin samojen yksiköiden tekemiin päätöksiin ja kirjallisiin selvityksiin. Jonkin verran yksityisten tahojen ylläpitämien lastensuojelulaitosten määrä on alueella vuodesta 2010 vuoteen 2013 tultaessa vähentynyt, mikä osaltaan tukee havaintoa rajoitustoimenpiteiden käyttöä koskevan asiakirja-aineiston lisääntymisestä muutamana viime vuoden aikana.

Taulukko 1. Liikkumisvapauden rajoittamisten, yhteydenpidon rajoittamisten ja kiinnipitojen määrät Pohjois-Suomen aluehallintoviraston toimialueen yksityisten palveluntuottajien lastensuojeluyksiköissä, vammaisille kohdennetut sijaishuollon laitospalvelut pois lukien, vuosina 2010, 2012 ja 2013.

	Vuosi 2010	Vuosi 2012	1.7.– 31.12.2013
Liikkumisvapauden rajoittaminen	88	165	92
Yhteydenpidon rajoittaminen	33	58	25
Kiinnipitäminen	119	168	124
Yhteensä	240	391	241

Se että rajoitustoimenpiteiden käyttö liikkumisvapauden ja yhteydenpidon rajoittamisen sekä kiinnipitojen osalta näyttäisi muutaman viimeksi kuluneen vuoden aikana jossain määrin lisääntyneen, voi kertoa ensinnäkin siitä, että tarve rajoitustoimenpiteiden käytölle on lastensuojeluyksiköissä kasvanut. Toiseksi kyse voi pääasiassa – tai edellisen ohella – olla siitä, että yksiköiden henkilökunta on syystä tai toisesta alkanut turvautua hoito- ja kasvatustehtävässään rajoitustoimenpiteiden käyttöön aiempaa herkemmin. Kolmanneksi toimenpidemäärien kasvu voi kertoa ensisijaisesti siitä, että tietoisuus rajoitustoimenpiteiden käytöstä, käytön kirjaamisesta sekä toimenpiteisiin liittyvästä päätöksenteosta on yksiköissä muutaman viime vuoden aikana lisääntynyt, ja päätöksiä ja selvityksiä on sen myötä alettu aktiivisemmin kirjata.

Kuten luvun alussa todettiin, Pohjois-Suomen aluehallintoviraston toimialueella sijaitsevissa lastensuojelulaitoksissa on tehty puolen vuoden aikana vuonna 2013 tehty kaikkiaan 149 liikkumisvapauden rajoituspäätöstä ja 27 yhteydenpidon rajoituspäätöstä. Vuositasolla näiden lastensuojelulaitoksissa tehtyjen toimenpidemäärien voi arvioida olevan alueella suunnilleen kaksinkertainen, minkä lisäksi joitakin rajoituspäätöksiä tekevät todennäköisesti vuosittain myös lastensuojelutoimenpiteistä päättävät viranhaltijat tai sijaishuollossa asuvien lasten asioista vastaavat sosiaalityöntekijät. Pohjois-Suomen hallinto-oikeudesta saatujen tietojen mukaan hallinto-oikeuteen on saapunut muutoksenhakuja, valituksia, yhteydenpidon rajoittamispäätöksistä vuonna 2011 16, vuonna 2012 16 ja vuonna 2013 20. Asiaryhmässä ”muu rajoitus sijaishuollossa” hallinto-oikeuteen on saapunut muutoksenhakuja vuonna 2013 neljä, ja vuosina 2011–2012 kyseisessä asiaryhmässä muutoksenhakuja ei ole ollut lainkaan. Näyttää siis siltä, että hallinto-oikeudelta haetaan lastensuojelun rajoitustoimenpidepäätöksiin muutoksia varsin vähän suhteessa siihen, kuinka paljon päätöksiä vuositasolla kuitenkin tehdään.

3.2 Rajoitustoimenpiteiden syyt ja perustelut

Hanna Tarkkinen (2012, 41–46) on tutkimuksessaan jaotellut rajoitustoimenpiteiden käytön tilanteet kolmeen kategoriaan, joista ensimmäinen on turvallisuuden takaaminen, toinen kontrolli ja valvonta ja kolmatta toimenpidetyyppiä hän kutsuu ennustuksen ja rangaistuksen kategoriaksi. Kiinnipidon ja yhteydenpidon rajoittamistilanteet Tarkkinen on sijoittanut ensiksi mainittuun kategoriaan kuuluviksi toimenpiteiksi, ja liikkumisvapauden rajoittamisessa hän näkee piirteitä sekä turvallisuuden takaamisen että kont-

rollin ja valvonnan näkökulmista. Tarkkisen (2012, 44) mukaan kontrollin ja valvonnan sekä turvallisuuden takaamisen kategoriat ovatkin osin päällekkäiset, eikä selkeää rajaa niiden välille ole mahdollista vetää.

Tässä raportissa käytetyssä aineistossa Tarkkisen esittämä jäsenitys näyttäisi osoittautuvan toimivaksi. Aineistosta käy ensinnäkin ilmi, että kiinnipitotilanteiden selkeästi yleisin syy – kuten Tarkkisenkin (2012, 42) tutkimuksen perusteella – on ollut nuoren aggressiivinen, uhkaava tai väkivaltainen käytös, jonka johdosta nuori on otettu kiinnipitoon joko itsen tai muiden (muut nuoret ja laitoksen henkilökunta) tai sekä itsenä että muiden turvallisuuden takaamiseksi. Siten fyysiseen uhkaan on reagoitu pitämällä nuoresta fyysisesti kiinni joko yhden tai useamman ohjaajan toimesta. Kiinnipitotilanteet ovat kestäneet muutamista minuuteista kymmeneen minuutteihin, ja ne on lopetettu nuoren rauhoituttua.

Asiakirja-aineiston valossa niin ikään yhteydenpidon ja liikkumisvapauden rajoittamis päätöksillä on tyypillisesti pyritty turvallisuuden takaamiseen, joskin näissä tilanteissa kyseessä on yleisimmin ollut lähinnä nuoren oman turvallisuuden – sekä terveyden, kasvun ja/kehityksen – takaaminen, joka useimmin on katsottu vaarantuneen joko karkureissun tai päihteiden käytön tai näiden molempien vuoksi. Yhteydenpidon rajoittamisella on tyypillisesti rajattu nuoren yhteydenpitoa ystäviin tai omaisiin, jotta mahdollisen uuden karkureissun suunnittelu ja/tai toteuttaminen saadaan estetyksi. Nuorten liikkumisvapautta taas on useimmiten rajoitettu siten, että nuori on rajoituksen aikana saanut liikua lastensuojeluyksikön ulkopuolella vain ohjaajan tai muun yksikön henkilökuntaan kuuluvan henkilön seurassa.

Karkureissujen ehkäisyyn ja sitä kautta nuoren turvallisuuden takaamiseen tähtäävissä rajoitustoimenpiteissä on Tarkkisen (2012, 43, 45) mukaan kyse pitkälti ns. ennakkoliisesta suojelusta; karkureissujen on katsottu selkeästi uhkaavan lapsen turvallisuutta ja terveyttä, ja rajoituksilla on pyritty uuden mahdollisen karkureissun suunnittelun ja/tai toteutuksen estäminen, jonka avulla nuoren tilanne on pyritty rauhoittamaan ja hänen omaa turvallisuuttaan vaarantava käytös katkaisemaan. Toisaalta etenkin liikkumisvapauden rajoittamisen karkureissuja ehkäisevänä toimenpiteenä voi nähdä myös keinoja, joka antaa mahdollisuuden nuoreen kohdistuvaan tiukempaan valvontaan.

Kuten Tarkkinen (2012) on todennut, lastensuojelulain mukaisiin rajoitustoimenpitepäätöksiin ja kirjallisiin selvityksiin kirjatut perustelut voidaan nähdä väittämissä rajoitustoimenpiteen oikeutuksesta. Tarkkisen tutkimuksessaan käyttämän aineiston mukaan rajoitustoimenpiteiden perustelujen argumentaatio näyttäisi rakentuvan vaihtelevasti lyhyen toteavista aina pitkiin vakuutteluihin retoristen keinojen ollessa perusteluissa tyypillisesti muun muassa tosiasioihin tukeutumisen sekä yksityiskohtaisen kuvailun ja tarinanmuodostuksen retoriikkaa. Tarkkinen havaitsi, että oikeutusta rajoitustoimenpiteiden käytölle perusteltiin laajasti erityisesti niiden toimenpiteiden päätöksissä, joissa puututtiin lapsen fyysiseen koskemattomuuteen lyhyen toteavan argumentaation näkyessä etenkin päätöksissä, jotka kohdistuivat lapsen hallussa olevan omaisuuden tarkastamiseen.

Lastensuojelulaitoksista vuonna 2013 kerätystä asiakirja-aineistosta ilmenee, että kiinnipitoja on tyypillisesti perusteltu varsin laajasti, joskin perustelutavat myös vaihtelevat jossain määrin niin eri yksiköiden kuin eri ohjaajienkin kesken. Merkille pantavaa kiinni-

pitotilanteiden perusteluissa on se, että vaikka perusteen toimenpiteelle pystyy esimerkiksi pitkistä argumentaatioista useimmiten hahmottamaan, tai peruste ainakin jostakin kohtaa asiakirjaa lähes poikkeuksetta löytyy, sitä ei selkeästi asiakirjan perustelut -kohtaan ole välttämättä pitkän vakuuttelun yhteyteen mihinkään kohtaan kirjattu. Melko usein varsinainen peruste tai syy – esimerkiksi nuoren aggressiivinen käytös ja siitä johtuva turvallisuuden vaarantuminen – ei löydy toimenpiteen perusteluista, vaan sen kuvauksesta.

3.3 Lapsen kuuleminen ja rajoitustoimenpiteiden vaikutus hoito- ja kasvatussuunnitelmaan

Lastensuojeluyksiköiden rajoitustoimenpiteitä koskevista asiakirjoista selviää, että nuoren kuulemisen ja/tai kuulemisen kirjaamisen käytännöt vaihtelevat eri palveluntuottajien välillä. Liikkumisvapauden ja yhteydenpidon rajoittamisen osalta joidenkin palveluntuottajien kirjauksissa on johdonmukaisesti lähes kaikkiin rajoituspäätöksiin kirjattu, ettei lasta ole hallintolain määrittelemällä tavalla kuultu ennen toimenpiteen toteuttamista vedoten hallintolain 34 §:n momenttiin 4 kuulemisen toteuttamatta jättämisen hyväksyttävistä perusteista. Valtaosassa palveluntuottajia tai yksiköitä lasta on asiakirjojen mukaan pääsääntöisesti ennen toimenpiteen täytäntöönpanoa kuultu, ja useimmiten kuulemisessa on ollut kyse siitä, että lapsen kanssa on keskusteltu toimenpiteestä ja siihen johtaneista syistä. Lisäksi palveluntuottajista löytyy yksiköitä, joissa lapsia toisinaan on ennen rajoituspäätöksen tekemistä kuultu, toisinaan taas ei. Lapsen mielipiteet yhteydenpidon ja liikkumisvapauden rajoittamistoimenpiteistä käyvät kaikkien yksiköiden päätösasiakirjoista selkeästi ilmi lähes aina.

Kiinnipitotilanteita koskeviin kirjallisiin selvityksiin on yleisimmin kirjattu, ettei lasta ole voitu hänen aggressiivisesta käytöksestä ja/tai tilanteen äkillisyydestä johtuen ennen toimenpiteen täytäntöönpanoa kuulla. Joissakin tapauksissa asiakirjoihin on kirjattu lapsen kuuleminen siten, että lapselle on kerrottu että mikäli hän ei rauhoitu, joudutaan ottamaan kiinni. Lapsen mielipiteen selvittäminen ja/tai siihen liittyvät kirjaamiskäytännöt kiinnipitojen yhteydessä näyttäisivät vaihtelevan sekä yksiköittäin että tilanne-/tapauskohtaisesti. Joissakin tilanteissa selvityksiin on kirjattu, että lapsen mielipidettä ei tilanteen akuutin luonteen vuoksi ole voitu selvittää, ja toisinaan asiakirjoista löytyy toteamus, että nuoren kanssa on keskusteltu toimenpiteestä jälkikäteen. Lisäksi yhtenä tyyppillisenä kirjaamiskäytäntönä on ollut ilmaisu, että nuori on vastustanut toimenpidettä. Melko usein lapsen varsinainen mielipide asiasta, mitä hän on kiinnipidosta ajatellut tai miksi sitä vastustanut, jää asiakirjoissa epäselväksi.

Käytännöt siitä, millä perustein rajoitustoimenpiteiden käytön arvioidaan vaikuttavan lapsen hoito- ja kasvatussuunnitelmaan, näyttäisi asiakirja-aineiston perusteella vaihtelevan pitkälti palveluntuottajakohtaisesti. On perusteltua arvioida että etenkin silloin, kun lapsen kohdalla joudutaan turvautumaan yhteen tai useampaan rajoitustoimenpiteeseen melko lyhyen ajan sisällä monta kertaa, on hoito- ja kasvatussuunnitelman päivittämisen arviointiin ja sen kiireellisyyteen syytä kiinnittää erityistä huomiota. Aineistosta löytyy kuitenkin muutamia yksiköitä, joissa tällaisissakaan tilanteissa rajoitustoimenpiteet eivät näyttäisi nuorten hoito- ja kasvatussuunnitelmiin vaikuttaneen. Joidenkin yksiköiden asiakirjoihin on saman lapsen kohdalla usein toistuneiden toimenpiteiden – ja joskus myös yhteen nuoreen kertaluonteisesti kohdistuneen toimenpiteen – kirjattu

vaikuttavan lapsen hoito- ja kasvatussuunnitelmaan, ja useimmin kirjauksissa on mainittu, että toimenpiteen/toimenpiteiden käyttö otetaan esiin seuraavassa asiakassuunnitelmapalaverissa. Asiakirjojen tarkastelun kautta ei kuitenkaan ole mahdollista saada tietoa siitä, milloin seuraava asiakassuunnitelmapalaveri pidetään eikä sitä, onko rajoitustoimenpiteiden usein toistuva käyttö loppujen lopuksi vaikuttanut lapsen asiakassuunnitelmaan vai ei. Kaikkien palveluntarjoajien rajoitustoimenpidepäätöksistä tai kirjallisista selvityksistä ei yksiköissä käytössä oleviin asiakirjapohjiin liittyvistä syistä johdun löytynyt lainkaan mainintoja toimenpiteiden vaikutuksista lapsen hoito- ja kasvatussuunnitelmiin.

Kaiken kaikkiaan edellä esitetyn perusteella voidaan arvioida, että lastensuojelulaitoksissa tulisi kiinnittää nykyistä enemmän huomiota lasten kuulemisen toteutumiseen, toimenpiteiden vaikutusten arviointiin lapsen kasvun tukemisessa sekä niin kuulemiseen kuin vaikutuksiin liittyviin kirjaamiskäytäntöihin. Jotta lapsen itsemääräämisoikeus tulee asianmukaisesti huomioiduksi ja perusoikeuksia rajoitettaessa hänen oikeusturvajärjestelynsä riittävällä tavalla ja lain hengen mukaisesti toteutetuksi, on lapsen kuuleminen ja rajoitustoimenpiteiden vaikutusten arviointi nuoren hoito- ja kasvatussuunnitelmaan rajoitustoimenpiteiden käytön yhteydessä ensiarvoisen tärkeää. Mikäli kyseessä on liikkumisvapauden tai yhteydenpidon rajoittaminen, on perusteltua arvioida tilanteen olevan lähes poikkeuksetta luonteeltaan sen verran kiireeton, että lapsen kuuleminen on lapsen oman tai yleisen turvallisuuden, tai päätöksen tarkoituksen toteutumisen, vaarantumatta mahdollista suorittaa. Kiinnipitotilanteissa, joissa kuuleminen ennen toimenpidettä tai sen aikana voi usein olla haasteellista, on tärkeää kuulla lapsen tai keskustella hänen kanssaan rajoituksen käytöstä toimenpiteen jälkeen.

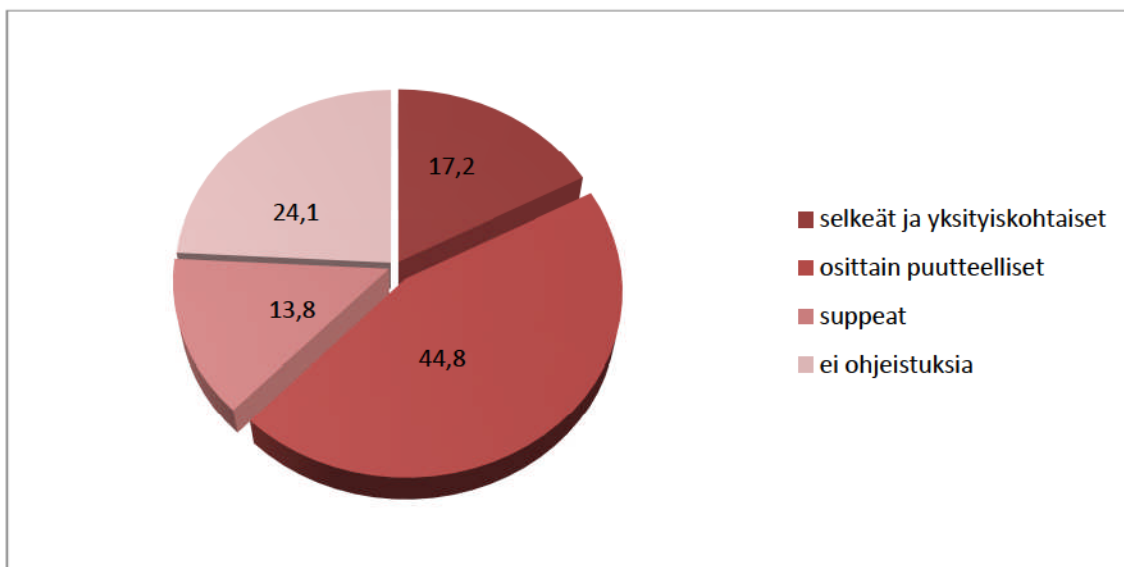
3.4 Lastensuojeluyksiköiden sisäiset ohjeistukset rajoitustoimenpiteiden käytöstä

Jotta lastensuojelun ympärivuorokautista laitoshoidoa järjestävien palveluntarjoajien rajoitustoimenpiteiden käyttöä koskevissa sisäisissä ohjeistuksissa ilmenee toimenpiteiden käytön kannalta keskeinen lain mukainen sisältö, ohjeistuksissa lienee perusteltua näkyä lain soveltamisala sekä jokaisen rajoittamistoimenpiteen lainmukainen sisältö. Jokaisen toimenpiteen kohdalla on hyvä olla näkyvissä rajoitteen päätöksentekoon liittyvät ohjeet. Lisäksi ohjeistuksen tulisi sisältää lakitekstiin nojaava yleinen ohjeistus lapsen kuulemisesta, lapsen mielipiteen selvittämisestä sekä rajoitustoimenpiteiden kirjaamisesta.

Kun kunnallisten, yksityisten palveluntuottajien ja valtion lastensuojelulaitosten rajoitustoimenpiteiden käyttöä koskevia ohjeistuksia arvioidaan etupäässä niiden selkeyden sekä edellä esitettyjen kriteerien täyttymisen näkökulmasta, voi 29 palveluntuottajasta viiden yksikön ohjeistuksen sanoa olevan sekä selkeä että yksityiskohtainen. Suurinta osaa ohjeistuksista (13 ohjetta) voi luonnehtia osittain puutteellisiksi, ja neljän palvelunjärjestäjän ohjeistusten voi katsoa olevan todella suppeat. Kaikkiaan seitsemältä alueen lastensuojeluyksiköltä lastensuojelulain mukaiset ohjeistukset puuttuvat kokonaan. (Kuvio 1.) Puuttuviksi ohjeistuksiksi on laskettu ohjeet, jotka on lueteltu muutamalla ranskalaisella viivalla tai lauseella sekä ohjeistukset, jotka ovat kokonaisuudessaan Internetistä löytyvästä Lastensuojelun käsikirjasta tulostetut sijaishuollon rajoitustoimenpiteitä koskevat ohjeet. Joidenkin yksiköiden ohjeistuksissa, etenkin silloin kun yksikön rajoitustoimenpiteitä koskevat ohjeet ovat melko suppeat, on työntekijöitä ke-

hotettu paneutumaan lastensuojelulakiin tai muihin rajoitustoimenpiteitä koskeviin lähteisiin toimenpiteitä koskevan tiedon syventämiseksi. Toisaalta yksiköiden aluehallintovirastoon toimitettaman asiakirjalähetyksen mukaan liitettyssä saatteessa on saatettu mainita tapa, jolla yksiköt yksikkökohtaisen ohjeistuksen ohella, tai sen puuttuessa, työntekijöitään rajoitustoimenpiteiden käytöstä neuvovat.

Kuvio 1. Pohjois-Suomen aluehallintoviraston toimialueen kuntien, valtion ja yksityisten palveluntuottajien ylläpitämien lastensuojelulaitosten ohjeistusten laatu vuonna 2013 (%).



Yleisellä tasolla yksiköiden sisäisten ohjeistusten oleellisimpana puutteena voitaneen pitää lapsen tai nuoren kuulemiseen ja mielipiteen selvittämiseen sekä niihin liittyvien toimintakäytäntöjen neuvomista. Kuulemiseen liittyvää kokonaisuutta ei ole lainkaan, tai se on osin puutteellinen, suurimmassa osassa ohjeistuksia. Myös joistakin selkeisiin ja yksityiskohtaisiin ”luokitelluista” ohjeistuksista lapsen tai nuoren kuuleminen on joko sivuutettu lyhyellä maininnalla tai sitä ei ole lainkaan. Lisäksi varsin monen lastensuojelupalveluita tarjoavan palveluntuottajan sisäisistä ohjeistuksista puuttuu lastensuojelulain mukainen sisältö rajoitustoimenpiteen käytön kirjaamisesta.

Lastensuojeluyksiköiden rajoitustoimenpiteitä koskevissa ohjeistuksissa näyttäisi myös jäävän vähäiselle huomiolle maininnat toimenpiteen käytön merkityksestä nuoren hoito- ja kasvatussuunnitelman kannalta, mikä asiakirja-aineiston kirjausten valossa voisi kuitenkin olla aiheellista ohjeisiin sisällyttää. Jotta toimenpiteiden käytön vaikutus nuoren hoito- ja kasvatussuunnitelmaan tulee asianmukaisesti/lainmukaisesti arvioitua ja asiakirjoihin kirjattua, ja jotta toimenpiteiden käytön läpinäkyvyys lisääntyy, on yksiköiden rajoitustoimenpiteiden käyttöä koskevissa ohjeistuksissaan oleellista mainita, miten toimenpiteiden käytön tavoitteita yksikössä arvioidaan, ja mikä merkitys toimenpiteillä nuorten asiakassuunnitelmien sekä hoito- ja kasvatussuunnitelmien kannalta yleisellä tasolla on.

Lisäksi useiden alueen lastensuojeluyksiköiden tulisi kiinnittää huomiota ohjeistustensa selkeyteen ja/tai ulkoasuun, koska henkilökunnan työvälinekäytön ohella ohjeistuksen

tulisi toimia informaatiomateriaalina, jonka voi tarvittaessa antaa yksikössä asuvien nuorten huoltajille, nuorille itselleen tai muille yksikössä asuvien nuorten kanssa asioiville viranomaisille. Kokonaisuutena yksiköiden sisäisten ohjeistusten ei tule olla suora kopio laista tai esimerkiksi verkkopohjaisesta Lastensuojelun käsikirjasta, vaan siinä on perusteltua huomioida yksikön omat toimintakäytännöt, jotka lain mukaisten rajoittamistoimenpiteiden soveltamista yksikkökohtaisesti ohjaavat.

Rajoitustoimenpiteitä koskevan ohjeistuksen selkeys ja riittävän yksityiskohtainen esittäminen on oleellista, koska ohjeistuksen tulisi toimia paitsi informaatiomateriaalina sekä työvälineenä työnteon ”peruskäytössä”, työvälineenä myös uusien työntekijöiden perehdytyksessä. Lisäksi se on lähes välttämätön työkalu yksikön vakituista henkilökunnan sijaisia ja muita tilapäisiä työntekijöitä ajatellen; selkeistä ohjeistuksista sijaiset saavat kohtalaisen nopeasti ja vaivattomasti käsityksen rajoitustoimenpiteiden sisällöstä ja niiden käytöstä yksikössä. Selkeästä ohjeistuksesta rajoitustoimenpiteiden käytön periaatteet ovat myös helposti löydettävissä niissä lastensuojelulaitoksissa, joissa toimenpiteisiin joudutaan turvautumaan harvoin. Kun rajoitustoimenpiteitä ei tarvitse usein käyttää, niiden sisältö ei välttämättä ole henkilökunnan aktiivisessa muistissa, mutta jos rajoitustoimenpiteen suorittamiselle ilmenee joskus kuitenkin kiireellinen ja perusteltu tarve, on ohjeiden tällöin hyvä olla helposti saatavilla.

4 Yhteenveto ja johtopäätökset

Tässä raportissa on tarkasteltu asiakirja-aineiston pohjalta lastensuojelulain mukaisten rajoitustoimenpiteiden käyttöä liikkumisvapauden ja yhteydenpidon rajoittamisen sekä kiinnipitotilanteiden osalta Pohjois-Suomen aluehallintoviraston toimialueella toimivissa valtioon, kuntien ja yksityisten palveluntuottajien ylläpitämässä lastensuojelulaitoksissa. Keskeisimpänä aineistona tarkastelussa on käytetty alueen lastensuojeluyksiköissä puolen vuoden ajanjaksolla vuonna 2013 tehtyjä yhteydenpidon ja liikkumisvapauden rajoituspäätöksiä ja kiinnipitotilanteiden kirjallisia selvityksiä. Lisäksi aineistona on hyödynnetty lastensuojeluyksiköissä laadittuja rajoitustoimenpiteiden käyttöä koskevia sisäisiä ohjeistuksia, joiden sisältöä ja ulkoasua on raportissa arvioitu etenkin lastensuojelulain sisällön sekä ohjeistusten käyttötarkoitukseen liittyvien näkökohtien pohjalta.

Aineistojen analyysissä ilmeni, että yhteydenpidon rajoituspäätöksiä on tehty tarkastelun kohteena olleista rajoitustoimenpiteistä alueen lastensuojeluyksiköissä selvästi vähiten, ja kyseiset päätökset ovat tyypillisesti kohdistuneet yhteen nuoreen puolen vuoden tarkastelujaksolla vain kerran. Liikkumisvapauden rajoituspäätöksiä on yksiköissä tehty yhteydenpidon rajoituksia enemmän, päätökset ovat useammin kohdistuneet samaan nuoreen useammin kuin kerran, ja lähes kaikki liikkumisvapauden rajoituspäätökset on tehty vain neljän palveluntuottajan yksiköissä. Kiinnipitotilanteisiin on alueen lastensuojelulaitoksissa päädytty puolen vuoden aikana tarkastelluista rajoitustoimenpiteistä useimmin, ja liikkumisvapauden tavoin myös ne näyttävät kasautuvan yksityisten palveluntuottajien osalta muutaman – ja osin liikkumisvapauden rajoittamisen kanssa saman – palveluntuottajan yksiköihin. Laitosten koko ja mahdollinen erikoistuminen ”vaikeahoitaisiin” nuoriin vaikuttanee rajoitustoimenpiteiden kokonaismääriin yksittäisissä laitoksissa, ja samoihin nuoriin usein kohdistuvat kiinnipidot tai tahdonvastaiset siirtämiset näyttäisivät olevan yleisiä vaativaa tai erityistä tukea tarvitseville lapsille kohdistetuissa yksiköissä.

Vuosien 2010 ja 2013 välisenä aikana rajoitustoimenpidepäätökset ja kiinnipitotilanteiden kirjalliset selvitykset näyttävät yksityisissä lastensuojelulaitoksissa lisääntyneen.

Rajoitustoimenpiteiden käytön kasvu viime vuosina kertonee siitä, että tietoisuus rajoitustoimenpiteiden käytöstä, käytön kirjaamisesta sekä toimenpiteisiin liittyvästä päätöksenteosta on alueen lastensuojeluyksiköissä muutaman viime vuoden aikana lisääntynyt. Toisaalta määrien kasvussa voi myös olla kyse siitä, että tarve rajoitustoimenpiteiden käytölle on yksiköissä viime vuosina kasvanut. Rajoitustoimenpiteiden käytön osin varsin voimakas kasautuminen samojen palveluntuottajien yksiköihin, sekä kiinnipitotojen runsas käyttö ”vaativaa hoitoa tarvitseviin” lapsiin ja nuoriin erikoistuneissa sijaishuollon yksiköissä, nostavat esiin kysymyksen yksiköiden henkilökuntaresurssien riittävästä mitoituksesta. Henkilökunnan ja yksikön asukkaiden turvallisuuden kannalta on oleellista että yksiköissä, joissa moni – tai jokainen – asiakas on terveydellisiltä, kehityksellisiltä ja/tai sosiaalisilta lähtökohdiltaan ns. haastavaa ja joiden huolenpito saattaa vaatia henkilökunnan voimavaroja ja aikaa huomattavan paljon, on henkilökuntaresurssit mitoitettu asukkaiden tarpeisiin nähden riittäviksi.

Asiakirja-aineiston tarkastelu osoitti, että sekä kiinnipidoilla että yhteydenpidon ja liikkumisvapauden rajoituksilla on tyypillisesti pyritty joko nuoren oman tai muiden, tai se-

kä nuoren oman että muiden, turvallisuuden takaamiseen, jonka on katsottu kiinnipitojen yhteydessä vaarantuneen useimmin nuoren aggressiivisen käytöksen – ja muiden rajoitustoimenpiteiden käytön kohdalla etenkin karkureissun, päihteiden käytön tai näiden molempien – seurauksena. Karkureissujen ehkäisyyn, ja sitä kautta nuoren turvallisuuden takaamiseen tähtäävissä rajoitustoimenpiteissä voi katsoa olevan kyse yhtäältä ns. ennakkollisesta suojelusta ja toisaalta taas keinosta, joka antaa mahdollisuuden nuoreen kohdistuvaan tiukempaan valvontaan. Näyttää siltä, että oikeutusta rajoitustoimenpiteen käytölle perustellaan usein laajasti etenkin nuoren fyysiseen koskemattomuuteen puuttuvissa kiinnipitotilanteissa, joskin perustelutavat vaihtelevat jossain määrin paitsi toimenpiteittäin, myös sekä yksikkö- että tapauskohtaisesti. (Kts. myös Tarkkinen 2012.)

Edellä esitetyn lisäksi asiakirja-aineiston tarkastelussa kävi ilmi, että nuorten kuuleminen ja/tai kuulemisen kirjaaminen päätöisasiakirjoihin tai kirjallisiin selvityksiin ei kaikissa alueen lastensuojeluyksiköissä toteudu asianmukaisesti. Myös käytännöt koskien sitä, millä perusteella rajoitustoimenpiteiden käytön arvioidaan vaikuttavan nuoren hoito- ja kasvatussuunnitelmaan, ja millä tavoin vaikutus asiakirjoihin kirjataan, ovat useiden yksiköiden kohdalla melko puutteelliset. Kaiken kaikkiaan alueen lastensuojeluyksiköillä näyttäisi siis olevan tarvetta kiinnittää huomiota sekä nuoren kuulemisen toteuttamiseen että toimenpiteiden hoito- ja kasvatussuunnitelmaan vaikuttamisen dokumentointiin. Mahdollisimman pitkälti lastensuojelulain sisältöön ja tarkoitukseen nojaava dokumentointi parantaa rajoitustoimenpiteiden käytön läpinäkyvyyttä sekä edesauttaa sitä, että nuoren itsemääräämisoikeuden toteutuminen tulee asianmukaisesti huomioituksi.

Dokumentoinnin asianmukaisuuteen vaikuttanee osaltaan paitsi lastensuojeluyksikön sisäiset linjaukset, myös yksikössä annettava suullinen ohjaus rajoitustoimenpiteiden käytöstä. Lisäksi raportissa hyödynnetyistä aineistosta löytyi viitteitä siitä, että yksikön sisäiset yksikkö- /palveluntuottajakohtaiset ohjeistukset rajoitustoimenpiteiden käytöstä ohjaavat toimenpiteiden käytön dokumentointia. Tästä johtuen onkin tärkeää, että yksiköiden sisäiset ohjeistukset rajoitustoimenpiteiden käytöstä ovat selkeät, informatiiviset ja ajantasaiset. Lisäksi ohjeistusten sisältöön ja ulkoasuun on oleellista kiinnittää huomiota siksi, koska henkilökunnan työvälinekäytön ohella (ohjeistus keskeinen työväline harvoin eteen tulevissa rajoitustoimenpidetilanteissa sekä uusien työntekijöiden tai sijaisten perehdytyksessä) ohjeistuksen olisi perusteltua toimia informaatiomateriaalina, jonka voi tarvittaessa antaa yksikössä asuvien nuorten huoltajille, nuorille itselleen tai muille yksikössä asuvien nuorten kanssa asioiville viranomaisille.

Raportissa on tarkasteltu sijaishuoltoa laitoshoidona järjestävien palveluntarjoajien rajoitustoimenpiteiden käyttöä koskevia sisäisiä ohjeistuksia niiden selkeyden sekä lain mukaisen sisällön ilmenemisen näkökulmasta. Asioita, joihin ohjeistusten arvioinnissa on lain mukaisen sisällön esiin tulon osalta kiinnitetty huomiota, ovat olleet lain soveltamisala, jokaisen rajoitustoimenpiteen esittäminen lain mukaisen sisällön ja päätöksentekoon liittyvien näkökohtien pohjalta sekä lakitekstiin nojaava yleinen ohjeistus lapsen mielipiteen selvittämisestä ja rajoitustoimenpiteiden kirjaamisesta.

Ohjeistusten tarkastelu edellä mainituin kriteerein osoitti, että varsin monella alueen lastensuojelulaitoksella sisäiset ohjeistukset rajoitustoimenpiteiden käytöstä ovat joko osin tai erittäin puutteelliset, ja niin ohjeistusten sisältöön kuin usein myös ulkoasuun tulisi monessa alueen lastensuojeluyksikössä kiinnittää huomiota. Yksiköiden ohjeistus-

ten yhtenä keskeisimpänä, lähes jokaista yksikköä koskevana heikkoutena voi pitää lapsen kuulemiseen ja mielipiteen selvittämiseen liittyvien käytäntöjen puutteellista ohjeistamista sekä sitä, että ohjeet toimenpiteiden käytön vaikutuksesta nuoren kasvun tukemiseen jatkossa – toisin sanoen kriteerit toimenpiteen nuoren hoito- ja kasvatussuunnitelmaan vaikutusten arvioimiselle sekä niiden kirjaamiselle – ei ohjeistuksesta käy ilmi. Jotta rajoitustoimenpitein lapsen perusoikeuksiin ja itsemääräämisoikeuteen puuttuminen olisi mahdollisimman hienovaraista ja vallan tai kontrollin käyttö rajoitustoimenpiteitä suoritettaessa mahdollisimman läpinäkyvää, on lastensuojeluyksiköissä työskentelevien sekä niitä johtavien henkilöiden oleellista tiedostaa niin nuoren osallisuuden merkitys rajoitteiden käytön tilanteissa, kuin toimenpiteiden käyttöä koskevan ohjeistuksen merkitys sekä rajoitustoimenpiteiden asianmukaisessa toimeenpanossa että niiden käytön dokumentoinnissa.

Lähteet

Lastensuojelulaki 13.4.2007/471.

Lastensuojelun käsikirja 2007. Rajoitustoimenpiteet sijaishuollossa.

[http://www.sosiaaliportti.fi/fi-](http://www.sosiaaliportti.fi/fi-FI/lastensuojelunkasikirja/tyoprosessi/sijaishuolto/rajoitustoimenpiteet_sijaishuollossa/)

[FI/lastensuojelunkasikirja/tyoprosessi/sijaishuolto/rajoitustoimenpiteet_sijaishuollossa/](http://www.sosiaaliportti.fi/fi-FI/lastensuojelunkasikirja/tyoprosessi/sijaishuolto/rajoitustoimenpiteet_sijaishuollossa/).

Viitattu 6.3.2014.

Mahkonen, Sami 2010: Lastensuojelu ja laki. Edita. Helsinki.

Räty, Tapio 2010. Lastensuojelulaki. Käytäntö ja soveltaminen. Edita. Helsinki.

Saastamoinen, Kati 2008: Lapsen asema sijaishuollossa. Käsikirja arjen toimintaan. Edita. Helsinki.

Tarkkinen, Hanna 2012: Turvatakuita ja kontrollin keinoja. Asiakirjatutkimus lastensuojelulain mukaisten rajoitustoimenpiteiden käytöstä. Pro gradu –työ. Yhteiskunta- ja kulttuuritieteiden yksikkö. Tampereen yliopisto. Tampere.

Taskinen, Sirpa 2007: Lastensuojelulaki. Soveltamisopas. Stakes, Oppaita 65. Helsinki.

Sosiaali- ja terveysalan lupa- ja valvontavirasto: Sosiaalihuollon asiakkaiden itsemääräämisoikeuden vahvistaminen. Ohje 2/2013. Valvira. Helsinki.

Sosiaali- ja terveysalan lupa- ja valvontavirasto: Itsemääräämisoikeuden toteutuminen sosiaalihuollon ympärivuorokautisissa palveluissa. Selvityksiä 1:2013. Valvira. Helsinki.

Suomen perustuslaki 11.6.1999/731.